भंछौं- सहज मित्रसंगको मैत्री संसारमा बडो दुर्लभ हो। कस्तो हो भन्या, दुइ आँषाका प्रीतिरसायन हुन्, चित्तकन आनंद दिन्या, सुख दुःख दुवैका पात्र संघाति हुन् । अरू दुष्ट मित्रहरू आफना चढतिकालामा धन्का लोभले आइ मिल्दछन्, इनका काम त विपत्ति पर्दा जानिछन् ।"

एति वहुत विलाप गरी चित्रांग लघुपतनक दुवैथि भन्यो—"हे मित्र चित्रांग, एस् व्याधाले वनदेषि निस्कन नपाइ जावत्काल मित्र मंथरकन छोडा-वनकन यत्न गर्नु हवस् ।"

तर दुवैजना भंछन्—"हे मित्र, यो सहि हो। एस् कार्यकन जो जोग्य छ सो काम झटक्क गर्नु हवस् ।"

तव हिरण्यक भंद्य—"हे मित्र चित्रांग, अघि तुमि जलछेउ जाइकन मऱ्या झैं अचेष्ट भै रहु। वाहापछि हे मित्र काग, इनका शरीरमा चढिकन चुचाले ठुंगदै रहु । तव निश्चय व्याधा कछुवा छोडि मृगका लोभले चाँडो छोडला तव मंथरको वंधन म काटि दिउँला ।

हिरण्यकले यति भन्यापछि चित्रांग लघुपतनक जसो हिरण्यकले भन्योथ्यो तसै पानि छेउ जाइकन दुवैले गऱ्या । तव व्याधाले तस् तलाउमा पानि पिन आयो । कछुवा छोडिकन आयेछ । तसंछेउ पडिरह्याको मृग देषिपायो । तव व्याधाले हर्ष मानिकन मृगका नजीक गयो । एहि औसर पाइकन हिरण्यकले मंथरको वंधन काटिदियो । तब मंथर दगुर्दै जाइकन पानिभित्र पस्यो । तव मृगले व्याधा नजीक आयको देषि उठिकन मृग भाग्यो । तव व्याधा फिरि आइकन रूषमनि हेर्दा मंथर देषेन । तव मनले चिंता गऱ्यो—"हेरि विचारिकन काम नगर्न्या मानिस् कन एस्तै हुंछ, बुझियो । जस्कारणतहँ भन्याको छ—जस मनुष्यले निश्चल भयाको वस्तु छोडिकन अथिर वस्तुको इच्छा गरोस् तसको निश्चल वस्तु पनि हात रहदैन, अंथिर वस्तु ता गयैको हो ।"

वाँहाँपछि व्याघ्रा भाविका ख्यालले निराश भैकन राजाका सेनाभित्र पस्यो । तव हिरण्यक चित्रांग लघुपतनक मंथर इ चारैजनाका सबै आपदा छुट्या । सुखसित आफ्ना आफ्ना ठाँवँमा वस्या ।

एति कथा विष्णुशर्माले सुनायापछि राजपुत्रहेरूले आनंदसित वस्यामा भन्या-"इ चारैजनाले पनि तिम्रो प्रसादले सुख पायो । हामिले सुन्न इछा गऱ्याको पनि सिद्ध भयो ।"

तव विष्णुशर्माभन्ना पंडित भंछन् "हे राजपुत्र हो ! तुमिहेरूले सुन्न इछा गऱ्याको यो पूर्ण भयो । अरु मेरो आशीर्वाद पनि फलोस् । क्या आशीर्वाद भन्या हुँदि, हे राजपुत्र हो, तुमिहरूकन सज्जन मित्रलाभ हवोस् ।

तिम्रा देशमा लक्ष्मी आश्रय गरुन् । राजाहरू पनि आफना धर्ममा रहिकन पृथ्वीको पालना गरुन् । जस्तै भाषकि तरुणी स्वास्नि सबैका मन पर्छे तस्तै मैले भन्याको नीतिशास्त्र सज्जनहरु सबैका मन परोस् । अर्द्ध चंद्रचूडामणि भयाका भगवान् सदाशिवले सबैका कल्याण गरुन् ।" इति श्रीहितोपदेशे नीतिशास्त्रे वालबोधाय भाषा कथ्यते मित्रलाभप्रथमकथासंग्रहः समाप्तः ।

वस्वंकभूपैः प्रमिते शकेऽब्दे ।
सर्पस्य तिथ्यां शनिवासरे मुदा ।।
हितोपदेशाभिधपुस्तकं तदा ।
श्री भानुदत्तो व्यलिखद् धनार्थे ।।

श्रीमद् भगवतीधवी जयति । अनेन लिपिकर्मणा मंत्रीपाणिगृहीताऽवल प्रसान्नाऽस्तु ।

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

धूर्जटिभन्ना: धूर्जटी नाउँका । यो 'भन्नु' को आदरार्थी हो । यसलाई 'भन्या' भन्दा छुट्टै मान्नु पर्छ ।

प्रसादतहँ : प्रसादले । भानुदत्त बाहेक अरूले–तहँ अथवा तँहँ (–ले, बाट)को प्रयोग गरेका छैनन्। कालीप्रसादद्वारा सम्पादित 'बृहत् हिन्दी कोष' मा हामी अव्यय 'तें' र प्रत्यय 'तँ' पाउँछौं, जसको अर्थ ठीक भानुदत्तको 'तँहँ' संग मिल्छ । व्युत्पत्तिको दृष्टिले हेर्दा बंगाली 'ते' (तुलनीय नदीतेः नदीमा) एवं असमिया 'त' तुलनीय हमाजन : समाजमा) को पनि यससित संबन्ध देखिन्छ ।

सुन्याले : सुनेकाले ।

पाथिन : छैन । तुलनीय प्रेमनिधिको 'नाइथि' ।

राषेछ : राखेको छ ।

सबै धनचाँहि : सबैभन्दा 'चाँहि'को प्रयोग 'भन्दा'को अर्थमा अरूले पनि गरेका छन् । हेर्नोस्-"आफनो छोरो मर्नु चाँहि त निको मीतको छोरो मरोस्" (गुमानी)। "अफुचै घटिकन सख्य गर्नु" (प्रेमनिधि) ।

क्याहा भन्या हुनिःकिन भनेदेखि ।

नाहि : छैन ।

जसो : जसरी ।

जाइनशक्ना : अगम्य । यहाँ -'शक्ना' बहुवचनको द्योतक छ ।

वोलाइंछ : कहलाइन्छ ।

वोलायापछि 'कहलाएपछि' ।

पन्हायाका : पठाएका ।

तस्कारणतहँ: त्यसकारणले ।

कहंछौ : कहन्छु ।

भागीरथीभन्नी : भागीरथी नामकी । 'भन्नी' हो 'भन्नु'को स्त्रीलिङ्गी रूप ।

तन् राजाले : ती राजाले । 'तन्', 'जन्' जस्ता वहुवचनका तिर्यंक रूप अचेल छैनन् ।

जस्थि : जससँग । भानुभक्तको 'थं' सँग यो मिल्न खोज्छ । 'थि' अथवा 'थैं'को शाब्दिक अर्थ ठाउँ' हुनुपर्छ, तुलनीय हिन्दी थाइ, ठाँहीं ठाँई : ठाउँ । वंगालीमा पनि यसको दर्शन पाइन्छ, जस्तै 'कोथाइ' : कहाँ । नेपाली भाषामा यसका अरू भौगोलिक विभेद पनि पाइन्छन्, जस्तै 'हिती' 'हेइंति', । यहीनिर । कतैकतै 'हिच्चो', 'हेइंचो' पनि सुनिन्छ । यो 'चो' चाहिं 'छेउ' को विकार हो । अझै पनि नेपालीमा 'छेउ'को प्रयोग पाइन्छ, मछेउ : मसँग

आथिनन् : छैनन् । यो शब्द शशिधरले सिंहप्रतापलाई लेखेको चिठीमा पनि छ ।

चेलाहरू : छोराहरू ।

सुपैंडा : असल बाटो । तुलनीय हिन्दी 'पैंड' अथवा

आपुकन : आफुलाई ।

रह्याहुँदि : रहेमा । 'हुनि' र 'हुँदि' लाई हेतुमत् अर्थमा भानुदत्तले निकै रुचाएका छन् ।

अँध्यारि रातमहाँ : अँधेरी रातमा । अचेल नेपालीमा निर्जीव पदार्थलाई नपुंसक मानिन्छ । तर पहिले चाहे निर्जीव होस् चाहे सजीव हिन्दीमा झैं नेपालीमा पनि स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग मात्रै हुन्थे । भानुदत्तले 'रात'लाई स्त्रीलिङ्ग मानेका छन् । निर्जीव पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको अस्तित्व कुनै बेला थियो भन्ने संकेत अचेलका काली माटी, पहेंली मकै, पहेंली माटी, उज्याली पख, अँध्यारी पख इत्यादि प्रयोगहरूले पनि दिन्छन् । कर्णाली प्रदेशमा त अझै पनि यसको प्रस्ट अस्तित्व छ ।

वोलाइकन : कहलाएर ।

महतारि : आमा ।

आमै : आमा । पहिले संबोधन गर्दा मात्रै यो शब्दको प्रयोग हुन्थ्यो । साधारण अवस्थामा 'महातारी'ले नै काम दिन्थ्यो ।

बोलाउनाकन : कहलाउन ।

हुनान् : हुन्छन् ।

'पैंडा' : बाटो ।

कस्तरहे : कुन तरहले । यहाँ विभक्ति-ए निकै महत्वपूर्ण छ । बंगालीमा–ए विभक्तिको बाहुल्य छ, हेर्नोस् लोके : लोकले, लोकमा (लोके बले : लोकले भन्छ) ।

गरांउ : गराऊँ ।

जैल्हे : जहिले ।

कहिलेइ : कहिल्यै ।

आफालन्य : आफल्नै ।

क्याहा : किन ।

पड्याको : परेको ।

वालषैमहा : बालकैमा ।

शुवान् : सुन्दर ।

इति : यति

फौदमहा : फौजमा । तर यहाँ यसको अर्थ छ 'समूह' । 'ज' एवं 'द' ध्वनिहरू फार्सेलीमै पनि अंत : परिवर्तनशील थिए, हेर्नोस् जस्त : हात (आवेस्ताली), दस्त : हात (प्राचीन फार्सेली) ।

सवै पंडितहरू वोलाइकन : सबै पंडितहरू डाकेर ।

कुपैंडा : कुबाटो ।

सँग : मित्र ।

सुधार्नान् : सुधार्छन्, सुधार्लान ।

प्रवीन : प्रवीण ।

सकियैन । नसकिएला ।

अजोग्य : अयोग्य ।

ठाँउ : ठाउँ ।

पठाया झैं : पठाए झैं ।

गरेछ : गरेको छ ।

मस्तक : परिश्रम । <अरवेली

मश्क : अभ्यास ।

हवैनन् : नहोलान् ।

चढ्दछ : चढ्छ ।

लागंजि : लाग्नासाथ ।

तुमिथि : तिमीसँग ।

विष्णुशर्मा क्षौ : विष्णुशर्मासँग ।

ख्यालमस्करि : ख्यालठट्टा ।

तुम्रा : तिम्रा ।

हित : मित्र ।

गाऱ्याथ्या : गरेथे ।

आजु : आज ।

नजानिय : कुन्नि ।

जोकोहि : जोसुकै ।

लक्षिण : लक्षण ।

चाँवल : चामल ।

परिवारी : जाहानिया ।

सुद्धा : समेत ।

भलाना : भलाइ ।

माऱ्योथ्यो : मारेथ्यो ।

भयोथ्यो : भएथ्यो ।

वटोहि : बटुवा ।

इहाँ : यहाँ ।

चलाइ गर : सवारी होस् ।

क्या जानि : कुन्नि ।

म...तयार भै रह्याँ छौं : म तयार भई रहेछु ।

मथाँइ : मसँग । हेर्नोस् माथि 'थि' ।

पन्हूँ : पढ्नु ।

सबैपर : सबैमा ।

कुट्टिनी : कुटुनी ।

स्वास्नि : आइमाई ।

प्रमान् : प्रमाण ।
आवन्या : आउने ।
मान्दौन : मान्दैनौ ।
मैले ता धर्मशास्त्र पढ्याको छ :
मैले त धर्मशास्त्र पढेको छु । यहाँ 'पढ्याको छ' क्रियाको संबन्ध कर्ता 'मैले' सँग नभएर कर्म 'धर्मशास्त्र' सँग छ । यो कर्मणि प्रयोग अझै कसैको मुख अथवा लेखनीमा प्रचलित छँदैछ, हेर्नोस् "मैले भात खाएको छ"(कर्मणि प्रयोग), 'मैले भात खाएको छु(कर्तरी प्रयोग) यो कर्तरि प्रयोग नेपालीको नवजात मौलिकता हो। यस प्रकारका वाक्यमा हिन्दी इत्यादि भाषाहरूमा कर्मणि प्रयोग नै पाइन्छ ।
पुन्यकाल पुण्यभूमि : पुन्यकाल, पुण्यभूमि ।
थिम : थलथले, भास ।
परष पर्ष : पर्ख पर्ख
म उकासौंला । म उकासुँला ।
हलौं हलौं: सुस्त सुस्त ।
गाइदुध : गाईको दूध । षष्ठी तत्पुरुष समास ।
मैले...गर्‍यौं : मैले गरें ।
भन्यैको छ : भनेकै छ ।
पर्डौला : परौंला ।
सक्दौंन : सक्तैनौं ।
षसमाथि : पतिसंग ।
गर्णु चाँहिदैन : गर्नु पर्दैन ।

पुछ् : पुछर ।
आव : आऊ ।
काहाँ : कहाँ ।
मर्‍योथ्यो : मरेथ्यो ।
उपाइ : उपाय ।
वानिञा : वैश्य ।
मुष्यांजि : सामुन्ने ।
गर्णकन : गर्नाकन ।
मैले....भन्छौं: म भन्छु।
कुनीन : कुलीन ।
जोग्य गरी : उचित प्रकारले ।
कपरा : कपडा ।
चिन्हंजि : चिन्नासाथ ।
धनुका टुपा झुंटाइकन : धनुका टुप्पामा झुण्डाएर ।
आहा : यहाँ ।
आपदा : आपत्ति ।
आत्मैथि : आफैसँग ।
मैले...देष्यौं : मैले देखें ।
सवै थोकको उत्पन्न पनि छ :
सवै थोकको उत्पत्ति पनि छ ।
आफालि दिन्या :आफली दिन्या ।
हलौं हलौं : सुस्त सुस्त ।
गर्‍यो हो । गर्‍यो होला ।
चढतिकला : उन्नति । अचेल । 'चर्तीकला' शब्दको अर्थ विस्मृत-प्राय भैसकेको छ ।
जावत्काल : यावत्काल ।
भन्योथ्यो : भनेथ्यो ।
फिरि : फेरि (अथवा फिरेर ?) यस पाठले दुवै अर्थ दिन्छ ।
जस्कारणतँहँ । जसकारणले ।

अथिर : अस्थिर ।
गयैको : गएकै ।
ठाँवँमा : ठाउँमा ।
भर्षर्कि : भर्खरकी ।
<भर+क्षण । नेपालीमा यो र यससँग व्युत्पत्यामक साहिनु भएका अरू केही पदहरूमा 'ण' ध्वनि 'र' मा परिणत भएको पाइन्छ जस्तै
कतिखेर <कति + क्षण ।
जाहाँखेरि <गच्छन्+क्ष ।
नेपालीमा अर्को एउटा 'खेर' (नष्ट, नाश) छ, जुन 'क्षण' बाट आएको होइन, 'क्षय' बाट आएको हो । 'क्षय' लाई 'खेर' बनाउन अवश्य 'क्षण' को ध्वनिसाम्यले पनि केही काम गरेको हुनुपर्छ ।

खुरे टिपोट— पहिलो पाण्डुलिपिबाट दुई अंश यहाँ प्रस्तुत छन् । पहिलो अंश थालनीका केही पत्राहरूबाट लिइएको हो । त्यसपछि बीचका केही पत्राहरूलाई छोडेर पुछारका केही पत्राहरू मिलाएर दोस्रो अंश तुल्याइएको छ । यस पोस्तकको राम्रो चिन्हारी होला भन्ने आशाले यसो गरिएको हो । ज्ञातव्य के छ भने यस पोस्तकका जम्मा ३२ पत्रा एवं ७१ पृष्ठ छन् ।

(ख) हितोपदेश मित्रलाभ (दोस्रो पाण्डुलिपि)

चित्रग्रीवका यति वचन सुनिकन सव परेवामा एक परेवामा एक परेवा वडो अहंकारी थियो तस्ले (भन्यो): "हे महाराजा, एसो क्याहा आज्ञा हुन्छ? सुनुहवस् । विपत्तिकालमहा वृद्धहरूका वचनले व्यवहार गर्नु, सर्वत्र वृद्धहरूका वचन विचार गर्‍या हुँदि भोजम पनि पाउला ?यस संसारमा अन्न पानि आदि गरि सर्वत्र शंकाले व्याप्त गर्‍याको छ। शंका नभयाको केहि छैन । तव शंकाको निवृति कतै पनि छैन । शंका गर्न लाग्य कसो गरि जीवनु? तस्मात् संका गर्न्याको काम पनि नपुग्न्या । तस्मात् शंका नगर्नु । सर्वसित ईर्ष्या गर्न्या दया नहुन्या सदा असतोषि भैरहन्या वडो क्रोधि हुन्या सर्वत्र शंका मान्या पराइका भाग्यले जिउन्या इ छ वडा दु:खि हुन् ।

एतिवचन सुनिकन सवै परेवाहरू चावलमाथि जाइ पर्‍या । जस्कारण-तहा सवै धर्मशास्त्र पर्‍ह्याको भया पनि पुराण सुन्याको भया पनि संशय आफाल्न्या भया पनि लोभो भायादेषि दुखै पाउनु छ ।

उहापछि चावल षादाहुदि सव परेवा जालमा पर्‍या। तव जस्का वचनले षान गया, तस्कन सवै परेवाहरु गालि गर्न लाग्या । तसै भन्याको छ-वहुतै लोकमा आफुले अघि सरि काम नगर्नु । काम वन्या हुदि सर्वकन

CamScanner

बरोवर जस हुंछ काम बिग्र्या हुदि अघि सर्न्याको कपाल पर्छ ।

ताहापछि तन् परेवाले गालि गर्याको सुनिकन चित्रग्रीव परेवाको राजाले वोलन लाग्यो–"यस् परेवाको दोष आथीन, क्याहा षैं गर्छौं ! आपदा पर्दाहुदि सधैंको मिथ पनि शत्रु भै रहंछ । दृष्टांत—आफ्नी आमाको दुद षाया हुदि वाछाकन गाइका पाउ शत्रु हुंछन् । आपदा पर्दामा जस्ले उद्धार गर्न सक्यो त वंधु तस्कन भंनु । मुखले लोकाचार पार्न्याकिन मित्र नभंनु । विपत्कालमा अलमलि रहन्या मनुष्यलाइ कापुरुष भंनु । तस्कारण धैयं भैकन उद्धारको बाटो सोचना गर्नु ।

"शास्त्रमा भन्याको छ– विपत्कालमा धैयं गर्नु, आफ्ना चतिकलामा क्षमा गर्नु, सभामा वस्ताहुदि सिपले वोलनु, संगाममा पराक्रम गर्नु, जस पाउनामा इछा राषनु, शास्त्र सुनाकन इछा गर्नु, एति थोक वडा जनका शोभा हुन् । दु:ख पर्दामा दु:ख झैं नमांन्या सुखमा पनि हर्ष नहुन्या संग्राममा पनि धैयं हुन्या यस्ता यस्ता छोरा जन्माउन्या महतारि कहिकहि हुनन् । निद्रा, तंद्रा भय, क्रोध्र, आलस्य, दीर्घसूत्रता भंनु ढिलो जगाउनु, इ छ दोषकन कल्याण हवस् भन्या मनुष्यले छोडनु । तस्कारण सबै जनामिलिकन यो जाल उडाइकन लैजाउं, जस्कारणतहा सानाले पनि एक मन भयादेषि कार्य सिद्वि गर्दछन् । दृष्टांत–वाबियाका जेउराले पनि मात्याका हाति वांधेछ । अरू पनि भन्याकों छ-पुरुषका स्वकुल थोरैले पनि गोल मिल्याको कल्याण हुंछ । भूस नभयाका धानले चावल फलर्दैन ।"

यति राजका वचन सुनिकन सबै परेवाले जालसुद्धा एकैचोट उठिकन आकाश गया । उहाँपछि परेवाका पछि पछि त्यो व्याधा पनि धाउंदै गयो । उहादेषि मनमा चितना गर्यो–"ऐले ई परेवाहरू एकमत भै रह्याछन्, तव मेरा जाल ली उड्या । जव आपस्तमा खस्ला तव जालसुद्धा त पर्ला ।" एति मनमा चितना गरि परेवा गयापछि व्याधा फिर्यो ।

व्याधा फिर्याको देषिकन परेवाहरू मत गर्न लाग्यो, "हे महाराजा, अव कसो गर्न्या हो ?"

तव चित्रग्रीव राजा भंछन, "वावा महतारि मित्र ई तिन् स्वभावैले हित हुंछन्, अरु जात जो छन् कानले हित हुंछन् । तसकारण मेरो मित्र हिरण्यक नाम मुसा एक छन् ति गण्डकीका तीरका चित्रवन्मा वस्दछं, सो हाम्रा पाश काटि दिनान् ।"

भनिकन विचार गरि परेवाहरू हिरण्यक मुषाका दुलाछेउ गया । हिरण्यक मुशाले पनि कतैबाट आपदा आइ पर्ला भनि शंकाले शय दुला हुन्या दुलातुल्याइकन चित्रवनमा वस्थ्यो । तव परेवा आयाका शब्दले हिरण्यक मुशो डरले भित्र पस्यो ।

तव चित्रग्रीवले दुलामा मुषराषिकन हाक पर्यो, "हे हिरण्यक मित्र, हामिहरूकन देषि भलाकुशालि क्यान गर्दौंन ?"

हिरण्यक मुशाले मित्रको वचन सुनिकन चाडै दुलादेषि निस्किकन भन्यो, "आजु, म तम्रा दर्शनले पवित्र भया, वडा मित्र चित्रग्रीव चलाइ पर्नु भयेछ ।"

जालमा पर्याको देषि केहि दु:ख मानि सोध्यो, "हे मित्र चित्रग्रीव, कसो भयो ?"

तव चित्रग्रीव भंछ, "हे मित्र, हामिहरूले पूर्वजन्मका पापको भोग्य भयो, अरू क्या होला । जस्कारणतहा, रोग शोक संताप वंधन कष्ट यो सवं थोक आफुले पूर्वजन्ममा अपराध गर्याको हो । जो वृक्ष लावनु सो फल पावनु छ ।"

हिरण्यकले एति वचन सुनिकन आफ्ना मित्रको बंधन काटनकन चाडै अघि सर्यो । तव चित्रग्रीव भंछ, हे मित्र, यसो होइन । अघि जोकोहि मेरा आश्रयमा रहन्या छन् तन्हरूका आशा काटि देउ ।"

तव हिरण्यक भंछ, "हे मित्र, मेरो वल थोरै छ, दात पनि कवलै छ । सवैका पाशा काटनकन कसो गरि सकुंला ? तस्कारणले मेरा दात नटुतंज्यै अघि तिम्रा पाशा काटि दिउंला । उहापछि जति सकौला तत्तिको काटौला ।"

तव चित्रग्रीव भंछन्, 'हे मित्र, एसो त हो तैपनि जत्तिका हुंछ तत्ति काटि दिनु हवोस् ।"

उहापछि हिरण्यक भछ, 'हे मित्र, आफ्ना आत्मा छोडिकन आश्रयका रहन्याको रक्षा गर्नु वडाको नीति भन्याको छैन । तस्कारणले भन्याको छ, कैले आपद पर्ला कि भनि धनको रक्षा गर्नु, धनले स्वास्नि छोराछोरीको रक्षा गर्न स्वास्निले छोराछोरीले पनि निरन्तर गरि आत्माको रक्षा गर्नु । अरू पनि छ, धर्म अर्थ काम मोक्ष यो चारै थोक पदार्थ सिद्ध गर्न जो सक्न्या प्राणि तस्कारण मार्याले सवै मार्या झैं भयेन, रक्षा गर्याले सवै रक्षा भयन । अरू पनि, ज्ञानी जनले धन जीव षर्चीकन पनि परोपकार गर्छन, क्याहा भन्या एस् संसारमा कसैले स्थिर भै रहनु छैन । एक दिन त अवश्य नाश हुन्यै छ । तस्कारण धन जीउलाई उपकार गर्नु ।

(एउटा खण्डित प्रतिलिपिबाट)

विशेष शब्दहरू

षै : हुल्ला ।

सोचना : चिंतना ।

चतिकला : हेर्नोस् 'चढ्तिकला' शी० ३७ क ।

कहि कहि : कताकतै ।

गर्दैछन् : गर्छन् नै ।

गोल मिल्याको : एकता भएको ।

ऐले : अहिले ।

हाक पाऱ्यो : पुकाऱ्यो ।

भलाकुशाली : भलाकुसारी । यो आएको '*भलाकुशली'बाट हो ।

लावनु : लाउनु ।

कवलै : कोमल नै ।

नटुतंज्यै : नटुट्तै ।

(ग) खुरे टिपोट:—दोस्रो पाण्डुलिपिका जम्मा ३१ पृष्ठ मात्रै प्राप्त भएका छन् । यस पोस्तकका मालिक कुनै शाह थर भएको व्यक्ति हुनु पर्छ, किनभने पहिलो पत्रको खाली चाहिं पृष्ठमा यस्तो लेखिएको छ—

प्राणसाह

सम्सेरसाह

पुष्करसाह

ठुन्टावाहादुरसाह

कउडंडजित्, अलिवाहादुर दल्मुषिसाह

हर्कप्रसाद्साह

गङ्वाहादुरसाह

उक्त पृष्ठमा अपरिपक्व हातले मानिस र फूलको चित्र कोरेको छ । १ देखि ५० का अंक केटाकेटीहरूले लेखे झैं लहर मिलाएर लेखिएकाछन् । डेढा, पौना सबाई इत्यादिको हिसापको अभ्यास पनि अङ्कित छ । अनि एक ठाउँमा लेखिएको छ 'हेतुउपदेस:' हेतुउपदेस ।

यस पाण्डुलिपिका प्रतिलिपिकारले भानुदत्तको मौलिकताको उति राम्रो सुरक्षा गरेका छैनन् । दोस्रो पाण्डुलिपिको विशेषता जाहेर हुनाको साथै भानुदत्तको भाषा र शैलीमा पनि धेरै ज्ञान उपलब्ध होस् भनी यहाँ छुट्टै स्थलबाट नमूना झिकिएको छ । तर यस नमूनाको कथानक पहिलो पाण्डुलिपिबाट लिइएको प्रस्तुत प्रथम अंशसँग गाँसिन पुग्छ ।

४१

शशिधर उपाध्याय

प्रतापसिंह शाहलाई पत्र

सम्वत् १८३४

स्वस्ति श्रीगिरिराजचक्रचुडामणि नरनारायणेत्यादि विविधविरुदावलि-विराजमानमानोन्नत श्रीमन्महाराजाधिराज श्री श्री श्री महाराजे प्रतापसिंह साह वहादुर संसेरजङ्गदेवेषु सदा समरविजयिषु इतभिक्षुक व्राह्मन ससिधर पाध्याको वेदोक्त शुभ आसिष आसि (ष) आसिष तम् पूर्वक पत्रमिदम् ।

ताहा चरणारवृन्द ह (र) हमेश कुशल मंगलतै सेवकको उद्धार प्रतिपाल होला । आगे यहाँको समाचार षामिदका (पुण्य) ल्ये प्रतापले भलो छ ।

उप्रान्त पाद्रीसँगको झगडा भयापछि चौथा दिनमाँहां मलाई कान्छा चौतरियाले डाक्न पठाया छन् र पाद्रीले पनि क्या भन्छन् जानै हो भन्या र गयां । कुरा भन्या ढेरै गऱ्या । निदान पुपंछे गर्दामाहा अघोको कुरो पनि गऱ्यां । "मैले होइन मेरा दुर्दशाले पाऱ्या" ····भन्या । ताहाउप्रान्त डाक पऱ्याको कुरो भयो । मैले पनि साफ जुवाप दिदा हो भनी कयेल भया । तर "मैले हुकुम दियाको होइन सान्या षवास (ले प) ठायेछ, सान्या षवासलाई वांधेर श्री ५ महाराजका हजुर पठाउला भन्दा सुनेछ र किस्त्यांन भो" भनी मछैत्र भन्या । "आहा पनी मेरो अर्को कोहि छैन, मुल्टिन साहेवको भरोसा छ म भन्ना भनी राखेछ । तर मैले गोर्षामाथी तरवार वाध्नु वेर्था हो । मैले ता गोर्षा माऱ्या पनी वहादुर साहको भारे भैंषानु । मैले पाप सोचनु केही होइन । तर म अभागी रह्याछु र वृद्ध समयमा कुल्याहाको पदवी पायां ।" भनी निस्कदाका दिन श्री ५ महाराजका हजुरवाट दियाको मोहर देखाया ।

उप्रान्त "आज पनी रनगंजंन् कासिनाथ पनि हार्नौ भन्थ्या र कासिनाथ रनगंजंन्लाइ पनि यही जवाव दिया 'म मेरो वादि भइस आज भन्या मलाइ कटाउनाको कमाइ गर्नु लागिरहिछ' भनि राख्याँछु ।" भन्या कुरो पनि गर्‍याथ्या । जमक पनि हेर्दा···को लागथ्यो ।

उप्रान्त आजभोली र माझिला साहेवबाट पनि चिठिपत्र आयो । जयनर्सिं भन्याको नेवार गंगासि मधेस्या पाल्पाबाट आउँदा लाल जि भन्याको मधेस्या कलकत्ताबाट आयो । प्रमाना ल्यायो भन्दा हिजो आजर सिपाही राखनी लागी रह्याछन् । वादासाहाका मानिसहेरु र लालाजि भन्या मधेस्या पटना गया । वृहस्पतिवार गया ।

उप्रान्त भीमद्वार्‍या र कासिनाथ पाध्या पाल्पा वहादुर शाहलाई लिन जान्छन् भंन्या कुरो छ । गयाका आथिनन्; तर जनन् । कात्तिकका दिन हामीले काम गर्नछ भन्छन् भन्या कुरो छ ।

उप्रान्त पाद्रिलाइ आयाको चिठिको नकल उतारि जवाफ पाद्रीले दियाको नकल उतारि चराइ पठायाको छु, मालूम भया जाला ।

उप्रान्त जगा जगाको साहेवहरू वदलि हुन्छन् भन्या कुरो छ। पटनाका वबा साहेव पनि वदलि हुन्छन् भन्या सौंहोरा छ ।

उप्रान्त कान्छा चौतरियाका केटाकेटी भन्या गोर्षा जाउ भन्य वाटामहा फेला परौला भन्नाका दहसतले आउन सकदैनन् । कति ता किस्ताहान हुंछौ भन्न लागीरह्याछन् भन्या कुरो छ भन्दा सुनिरहेछु ।

उप्रान्त सरूप पनि मछेव र क छ । मैले 'विरायाको केही होइन्या होइन' भनि विन्ति गरिउ, लागेन । 'इनको निमक षायाको थियी, गयाँ । मेरो विराउ भयो र लागिरहेछ । हुकुं मान्या होस् । माफ वक्स्या आपनु घर हो हामीले जानु छ । भन्न आइरहेछ । हिजोका अर्थंकन पनि गर्न्यौं होइन भनि विंति गर्‍याथिउ, लागिन । ऐस वातको साछि भन्या लक्ष्मिनारायण पाध्या जान्दछन् । निसित दुवार्‍या भन्छ "जहा पनि वुझदा कासि जान्याहो भन्न लागिरहेछ भन्दा सुनिछ । विंति गरि देउ हामि जान्छौ भन्न आइरह्याछन् ।" जो मर्जि सो सहि । हिजो कोठा वसि उफर्‍याका कुरा आज निस्कन लागीरह्याछन् ।

उप्रान्त भीमा मातै आयाको आथिन। कुरा सुन्दामाहा पनि "वाहादुर साहालाई झिकन्या हो, काम गर्न्या हो ।" भनि भन्या भीमा र कासिनाथ पाध्या लागिरह्याछन् भंन्या कुरो छ ।

उप्रान्त कान्छा चौतरियाको रुपिया ६ हजार पान सय तहा कोही

जगामा राख्याछन् भनि मानिस लिन ताहा गयाका रह्याछन् । पछिबाट थाल पाया, ति रुपिया जहा निस्क्या कोहिरोज धुम गर्न्या जमक पनि छ । ति मानिसकन पाया इनका नवं नारी सुकीरह्याछन् । ताहा को आयाको हो भनि मर्जि होला । विरमनि र · पनि भन्याका सोराला षवास्या आयाका रह्याछन् । जगा भन्या श्रो ५ महाराजका हजुरवाट वुझ्या जाला । ताहा उप्रान्त जो होला सो विंति गरि पठाउला ।

उप्रान्त पाद्रिको हाति आँष दुख्या र पर्सा पटाइ राख्याछन्, निको भया ल्याया निको (रा) ख्या वाहि छाडि आया, भनि पठाइ राख्याछन् । हातिलाई भैसो भयो, ताकिति आया निको होला । विग्रिजान्या आथिन ।

उप्रान्त सिउर्दिसवाका कविला पनि ताहाका डरले वकुललहरसारिराखेछ भन्दा सुनिरहेछ । उप्रान्त ताँ मानिस पठाउ भन्या पनि आथिनन् ।

उप्रान्त वाहादुर साहा आया ता निश्चय एकवेर धुम लाग्या । सो वुझ्या जाला । गोल्टिन साहेवले हाम्रो टोपि अड्क्याको छ भन्या कुरो सुनिरहेछ । वाहादुर साहालाई पहाडैमा थाम्न सक्या वहुतै राम्रो बढिया छ। जहा झर्‍यापछि ··रैमा इनलाई ता जसो भन्यो तसै होला । पाद्रिको पट पनि वाहादुर साहा आया ता फिलंगी पनिकाम भन्या जस्तो गर्छन् । सो श्री ५ महाराजका चरननिच दाषिल गर्न्या हो । ज्या ज्या गरि प · इ···को··· सनिका ··वक्स्या जान्या–बुझ्या··· ··· ··· ·· ···

("ऐतिहासिक पत्रसंग्रह"बाट)

विशेष शब्दहरू

षामिद : ख्वामित ।
पाद्रो : पादरी ।
जानै हो : जानै पर्छ ।
पुर्पछे : वादविवाद ।
भोरोसा : भरोसा ।
कुल्याहा : कुलद्रोही ।
जमक : चेष्टा । तुलनीय 'जमर्को', 'जम्को' ।
माझिला : माहिला ।
जयनर्सिं : जयनर्सिंह ।
मधेस्या : मधिसे ।
जुवाप : जवाफ ।
कयेल : कायल ।
क्रिस्त्यांन : क्रिश्चियन ।
मछेव : मसित ।
विराउ : विराम ।
माग्या होस् : मागियोस्, मागी बक्स्योस् ।
लागिन : लागेन ।
ऐस : यस । यो लिपिदोष हो ।
आथिन : छैन ।
धुम : उपद्रव, तुलनीय धुमधाम,

बादासाह : बादशाह ।
आथिनन्: छैनन् तुलनीय पृष्ठ २३१।

गर्नैछ : गर्नु नै छ ।
मालूम भया जाला : थाहा होला ।
वदलि : सखा ।
सोहोर < सोहरा : हल्ला ।
दहसत : डर ।
किस्ताहान : क्रिश्चियन ।
क···छ : कराउँछ (?) ।

धामधुम इत्यादि ।
कुशल मंगलतै : कुशल मंगलद्वारा ।
तुलनीय भानुदत्त 'तहँ' श्लो० ३७ क (तस्कारणतहँ) ।
वुझ्या जाला : बुझिएला, बुझो वक्सेला ।
भैंस : भैंसी ।
कविता : परिवार ।
वकुललहर : बकुलतांती, ग्वाग्वाँति ।
फिलंगी : फिरङ्गी ।

★

४२
श्रीहर्ष आचार्य

औषधी-ग्रन्थ
सम्वत् १८४८

अथ माडकलप परिकार कहु। दुद माड षानु प्रमायो जावस् । माडसंग भेला: षानु पेटको वाञ्युगोला जावस् । माडसंग दहि षानु हरसा रोग जावस् । माडसग मह षानु जरोहदर जावस् । माडसंग मरिच षानु निठ्याइ प्रदो जावस् । माडसंग जवानी षानु कासो उपसासो जावस् । माड गुड षानु हियो डहदो जावस् । माड मरिच नुन षानु अजिन भयाको जावस् । माडसंग गउत षानु संधिपात्र जावस्। माडसंग मक्या अमिलो षानु अत्रिको जाल फुकै। माडसंग चिताइन खानु मंदा अग्नि जावस् ।

लसुन मह षानु उप्र-ललि जावस्।लसुन अवला षानु सरिर पुष्ट हवस्। लसुन गाइघृत षानु धातु गलीत जावस् । लसुन् ताता पानीसंग षानु वाञ्युसुल जावस् । भेडिका दुदसंग लसुन षानु वाझि अस्त्रि पुत्र होइ। लसुन त्रिफला षानु सेतो कुष्टी नीको हवं । गाइदुद लसुन षानु सरिर पुष्ट होइ । लसुन गाइ·दुद षानु रहि इन्द्रि जागै । लसुन हरिताल लेप गरनु सिरवाथ जावस् । लसुन हरिताल लेप गरनु रतौंजि जावस् । लसुन भांग षानु उषाल गरन्या जावस् ।

अथ मुसलिको परिकार कहु । मुसलि गंउत्तसित षानु तिजरो जावस्। मुसलि दधि षानु सरिरको दुभिक जावस् । मुसलि गाइदुध षानु रहिइंद्रि जागै । मुसलि केरा षानु हनुफुटा जरो जावस् । मुसलि तिल षानु सरिर पुष्ट होइ । मुसली लसुन षानु गाडको रोग जावस् । मुसली दधि षानु

CamScanner

पाँडरोग जावस् । मुसलि सिधो नुन षानु औलाको जरो जावस् । मुसली पिपला वडिमुल षानु । फियो रोग जावस् । मुसली भाँग षानु हरसा रोग जावस् । मुसलि जवानी षानु अपच रोग जावस् । मुसलि मह षानु पेटको जुका जावस् । मुसली अवला षानु विष नलागे । मुसली षाड षानु प्रमायो जावस् । मुसली वासि पानी षानु तिजरो जावस् । येति मुसलीको परिकार कहुँ ।

हलेदो २ षंड, षुदो येक षंड १ षानु पित जावस् । मोथ्याका जरा १ अरिडका जरा १ दुभो सानु पात भाग ये १ रति १ किग अरूवा चावल १ मसिनु गरि पानीमा गरमि गरि कपाल लेप गरनु कपाल दुष्याको निको हो ।

हर्रा व्रह्मी अवला गाइको गंउत महसंग गोली गरि षानु पुष्ट होइ ।

समंद्रफल मरिच नस दिनु अस्ष्टोत्र सरिरका किरा जावस् । समंद्रफल गाइ-घृत्संग गाड लावनु गाड सुकि जावस् । समंद्रफल सिवालीको नीरगुंडि अंजन् गरनु आषाका फुलो जावस् । समंद्रफल वड नीवुको अमिलो लावनु सभ षटिरा जावस् । अंतको षटिरो फुटि जावस् । ···· संग दिनु ।

समंद्रफल वासि पानी पीनु पिनास जावस् । समंद्रफल वाक्रिदुद घोटि लावनु हालनु नीहाइ जावस् संमंद्रफल वाक्रिदुद पीनु अजिन भयाको जावस् । समद्रफल वोझो नस दिनु भुत डाहिनो जावस् । धुपको नस् समंद्रफल वड-नीवुको अमिलो नस दिनु सनीपात भयाको जावस् । समंद्रफल वाक्रिदुद आषामा अंजन गरनु तिरिमिरि जावस् । समंद्रफल वाक्रिदुद अजन् गरनु आषाको वादल जावस् । समंद्रफल तिल घोटि अंजन गरनु आषाको वेथा जावस् । समंद्रफल वाक्रिदुद घोटि अजन् गरनु आषा पाक्याको रोग जावस् । समंद्रफल सिवाली नस् दिनु अधाहा कपाल दुष्याको जावस् । यिति समंद्र-फलको परिकार कह ।

अथचिताकलप । चिता भाग ६ मरिच भाग १ पिपला भाग १ मोथ्या भाग १ भिरंगिराज भाग १ जुवाइँ भाग १ हरडा भाग १ सिधो भाग १ यंति मिसनु मसिनु गरि वस्त्रमा छांनु तिन अँटा प्रमान ताता पानि संग षानु मंदा अग्नि जावस् । करवाइ तेलसंग समंद्रफलसंग गरमि गरि अंगमा अदं गरनु संनिपात जावस् । उसै तेलसंग अदं गरनु अस्त्रीको दोष जावस् । चूत्राका पातसंग षानु कवल रोग जावस् । चिता भलायोसंग षानु जरोदर जावस् । येति चिताकलप ।

सिलाज्यु पिन्दु वस्त्रमा छांनु गउत्तसित भिजावनु हरडा पिपलासंग षानु

फियो रोग जावस् । सिलाज्यु अवला षानु कासो उपसासो जावस् । सिलाज्यु कटाइ वासक षानु प्रमायो जावस् । षयेर भलायो षानु हरसा रोग जावस् । सिलाज्यु त्रिफला षानु पाँडरोग जावस् । सिलाज्यु पिपलाको जरोसित षानु फियो रोग जावस् । सिलाज्यु हिग सुठो जवानु महसंग षानु पेटको वह जावस् । अरिडको जरो सिलाज्यु मह षानु पेटको सुल वह जावस् । येति सिलाज्युकलप परिकार कह: ।

मुसली भिरंगिराज षानु कासो उपसासो जावस् । मुसलि दहि षानु वाढुली लागन्या जावस् । मुसलि दहि षानु रहि इंद्रि जागस् । मुसली केरा षानु सिरवेथा जावस् । मुसलि महि षानु पेटका जुका जावस् । मुसलि भाँग षानु पेटको वाञ्युगोला जावस् । मुसलि सिवालीको नीरगुंडि षानु सरिन्ह पुष्ट होइ । यति मुसलीकलप ।

मुसली गोमुत्र पकाउनु फेरि दुदसंग पकाउनु तव चौलानिसंग षानु वंध्या अस्त्री पुत्र हो । मुसली गोमुत्र पकाइ षानु नित्य जरो जावस् । मुसली मह षानु नित्य जरो जावस् । मुसली त्रिहि कटाइका वियासंग षानु दुदसुल जावस् । कृमित्रासंग मुसली भिरंगिराज षानु कासो उपसासो जावस् । मुसली लसुन षानु गानु ठाउ जावस् । मुसली दहि षानु दुभिक्ष जावस् । मुसली दहि षानु पिडारोग जावस् । मुसली कुभिंडो षानु हियो डहदो जावस् । मुसलि पिपला षानु पियोरोग जावस् । मुसली पिपला षानु मरिच आषा डहन्या नीका हुंउन् । मुसलि महि षानु तिरिमिरि जावस् आषाको । मुसली भिरं-गिराज षानु हरषा जावस् । मुसली जवानु षानु वादल जावस् आषाको । मुसलि भाँग षानु सर्व वाञ्यु जावस् । मुसली सिवालीको निरगुंडि षानु पुष्ट होइ । मुसली अजादुद षानु पुष्ट होइ । मुसली चितौको जराको झोल हालनु कान पाक्याको निको होइ । मुसली अवला षानु लेकको विष नलागस् । मुसलि षाड षानु प्रमायो जावस् ।

(मदनपुरस्कार पुस्तकालयका सौजन्यले)

विशेष शब्दहरू

दुद : दूध ।
कलप : क्वाथ : < उर्दू कलफ : माड । < संस्कृत 'कल्प'
षानु : खानु ।
प्रमायो : प्रमेह ।
साल : सुत्केरी हुँदा नानिसितै आउने साथो ।
मंदा अग्नि : मन्दाग्नि ।
८प्रतलि : झाडाबान्ता, हैजा अचेल काठमाडौंमा यो 'उपरथली'

जावस् : जामोस् ।
भेला : सखर ।
वाञ्युगोला : वायुगोला ।
निठ्याइ : ?
प्रदो : पर्दो ।
जवानी : ज्वानु ।
कासो : खोकी । तुलनीय काशो (शी० २६; शी० ३०) ।
उपसासो : दम । तुलनीय उपशाशि (शी० २६), उवशाशि (शी० ३०) ।
हियो : मुटु ।
डहुदो : दाह गर्दो ।
अजिन : अजीर्ण
गउत : गौंत ।
संधिपात : सान्निपात ।
भक्या अमिलो : भकी अमिलो ।
अत्रि : स्त्री । 'अत्रि' लेख्ताको बिराम हो । हुनुपर्थ्यो 'अस्त्री' ।
उपाल : नाश ।
गंउत्त : गौंत ।
हनुफुटा ? ।
गाड : गाँड, गलगण्ड ।
पाँडरोग : पाण्डुरोग ।
अपच रोग : अजीर्ण ।
षाड : मिश्री ।
पित : पित्त ।
अरुवा : आलो, नउसिनेको ।
हर्रा : हर्रो ।
व्रह्री : बर्रो ।
संमद्रफल : समुद्रफल ।
सिवाली : सिमाली, पानीभित्र ।

भएको छ । पूर्व नेपालमा बोलिने 'उपरतली' झन् पुरानु रूप देखिन्छ । यस शब्दको शाब्दिक अर्थ हो माथि (उप्र) एवं तल (तलि) । जुम्लातिर 'उप्र' र 'तलि' दुवै शब्द प्रचलित छन् ।
सरिर : शरीर ।
गाइघृत : गाईको घिउ ।
अस्त्रि : स्त्री । यो पनि लेख्ताको बिराम हो । हुनुपर्थ्यो 'अस्त्री' ।

होइ : होस् ।
हवै : होस् ।
गाइदुद : गाईको दूध ।
रहि इंद्रि : रहि (?) इद्रिय ।
जागै : जागौंस् ।
गरनु : गर्नू ।
सिरवाथ : सिरवात ।
करवातेल : तोरीको तेल ।
म्रदं : मर्दन ।
अस्त्री : स्त्री ।
सिलाज्यु : शिलाजी ।
पिन्हु : पिंध्नू ।
वत्र : लुगा । यो लेख्ताको बिराम हो । हुनुपर्थ्यो 'वस्त्र' ।
हरडा : हर्रो ।
त्रिफंला : त्रिफला ।
वह : कष्ट ।
(?) किमिला (?)
सरिह्र : शरीर ।
वंध्या : बाँझी ।

छुत्ने ड्याउ ।
बाक्रिदुद : बाख्रीको दूध ।
तिरिमिरि : आँखा कमजोर हुने रोग ।
भिरंगिराज : भृङ्गिराज ।

धुपसुल : धुनेलो ।
कृमित्रा : अर्थ अज्ञात । किमंली
लेकको विष : हिमाली प्रदेशमा अग्ला अग्ला डाडाँहरूमा पाइने नीलो फूल फुल्ने विष ।

□

४३

रणबहादुर शाह

भारदारहरूलाई पत्र

सम्वत् १८४९

स्वस्ति श्रीगिरिराजचक्रचूडामणि नरनारायणेत्यादिविविधविरुदावली-विराजमान मानोन्नत श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीश्रीश्रीमहाराजे रण वहादुर-साहवहादुरसम्सेरजङ्गदेवानाम् सदा समर विजयिनाम् ।

स्वस्ति श्रीसर्वोपमायोग्यराजभारासामर्थ श्रीकाजी जगजीतपाडे श्रीसर्दार अम्वरसिं थापा श्रीकप्तान गोल्या षवासके आशीषपूर्वक पत्रमिदम्।

यहा कुसल ताहा कुसल चाहिये । पत्र आयो अर्थ मालुम भयो । आगे यहांको समाचार भलो छ । उप्रान्त कौडयामा वैरि आइ वस्याको कतिले तहां अर्का मुष आयाकालाइ थामन बसी अम्वरसिं थापाले पल्टन अरू फौज समेत ग्वाहार दिन गयाको वैरिलाइ घर्काई कत्तल गरी काटयाको हानमार गऱ्याको फर्दसमेत विति गरी पठाया छौ । फागुणमा लेष्याको चिठी रहेछ, असोजका ८ दिन जाँदा यहां आइपुग्यो ।

उप्रांत आजकल भन्या तांहाबाट आयानन् । उप्रांत धैवुंसम्म चिनियाको लस्कर आइपुग्दा र हाम्रा मानिसको मनसुभ घट्ता ढुंगा थामन्या घरी पऱ्यो दोहोरो फौज राषी पनी वैरि हटाउनु पऱ्यो । एस्तो काज परि आउँदा ताहां तिमीहरूसंग जान्या भारा तिलंगा ढलेत खोसीन गयाका हुन् । कहि न्या पनि कहि अन्याय पनी पऱ्यो तपनी कसैलाइ धान कसैलाइ दाम गरी वक्स-न्याछौं । यसमा कसैले उदास हुनुपर्दैन । विवेक हामी राषन्याछौं । सवैले यो कुरा सुनी षातिरजामा रहनु । वांको वैरिदेषि काठमाडो येक दिनको दर-म्यान रहदा थामिन्या ठाउं थामी मनाइ सनाइ सघन्या ठाउमा मनाइ सघन्या

ठाउमा छोडो यहाँ यस्तो पर्न गयो तिमिहरू धावा गरी आउ भनी लेषी पठायाथ्यो । (ईश्वरीका) कृपाले आयाको वैरी जुझ बुझ ढुंगो ठाडो राषी फर्कायौ ।

उप्रान्त ताहाँ तिमीहरूले कुन कुलच्याको जिमी थामी आयाको टाऱ्या छौ । जहाको वन्दोवस्त भयाप्रछि काज तेतै येकोहोरियो, तसर्थ ती जगा वडा ऐश्वर्यले मिल्याको छ, नछाड । यहा यस्तो पर्दा केहि कुरामा थामपुर पुग्न गयेन तापनि अव हाम्रो हो थामपुर गरीवक्सन्याछौं ।

उप्रांत देवनिधि पन्तले चिठि लेख्याको ४० दिमा यहां आइपुग्यो । तस चिठीमा क्या लेष्याको रहेछ भन्या "श्रीमोरिया राजाको फौज मदतलाई लंगुरगढमा थिया, गढवालाका राजाले कवोल्याको रुपैञा नदिदा फौज फिऱ्यो, नवाफका सल्लाहासित पलखनंदामा भेट भै घाको वन्दोवस्त भयो, श्रीयमुना-पार श्रीमोरियाले षानु, वार गोर्षाल षानु, यो वन्दोवस्त गरी राजा फिऱ्यो श्रीनगर गोर्षाको अम्वल भयो" भनी लेष्याछन् । यहि समाचार ···वस्न्या २।४ जना मानिसले पनि लेष्याछन् । ताहावाट आइपुग्याको छैन तपनी समाचार साचै ठहरायौं । समाचार साचै भयापछि त वडीयै काम गऱ्याछौ भनी षुसी भयौं । अव गर्न्या काजका अर्थ कन कालु पाडे भगु षवासलाई ताहा पठायाको छ । इ २ समेत इनको पल्टन औ जोगमल्ल भक्तीथापा तस नञा देसका सुवा ताहा यति फौजले ताहां संभार रहन्या भनी काजी जगजीत पाडेका चित्तमा देष्या सरदार सुवा उमरा सुवेदारलाई तैले षताई तहा राषनु। काजीले षटायाका मानिसले षटनमा रहनु । जो रहदैन सो अपसरिया जो रहला सो सरिया । काजी जगजीतपांडेले चाहिदा मानिस ली तहांको वन्देज गरी यस समय पजनी सवेरै गर्नु छ मोहोर देषत हजुर आ ।

उप्रांत हाम्रो फौज डिगर्चा पुगी फिरि आयाको बिस्तार अघि तिमी-हरूलाई लेषेकै हो । ताहा पछि यहां भयाको समाचार डिगर्चा लुटयाको र भोट्याका काजीहरू पक्रियाको समाचार चीन पुग्दा चीनका वादसाहाको उजीर ज्वाइ टुङथाङ भन्याको र अरु च्यानचुन हेकुन अंवा गैह्र समेत सर्दार फौज औ चिनिञा सोक योग्या गरुम्वा षम्वा गैह्र समेत निगलदा फागुनमा लासा आइ पुग्याथ्या । लासावाट १।२ चिठी केही कुरा सलुकको साह्रो कुरा भन्या हाम्रा पीछा गर्न आयाका स्यामररा लामालाइ र तिमीहरूको छेक्थामा लासाका धुरीन काजी इतों काजीलाइ हाम्रा छेउ पठाइदेउ भनी उसले २।३ पटक लेषता हाम्रा पीछा पऱ्याकालाई पीछाको घर्म थामना

निमित्त नसौंपदा उजीर टुङथाङ आफ्ना जीय अबि सरी फौज ली आषाढ सुदी २ रोज ५ का दिन कुकुरघाटमा हाम्रा छुट्टै ठाना मिच्यो। १ ठाना रह्यंको छ। भनी केरुङ हाम्रा लस्करका सर्दार छेउ षवर आउदा सर्दार शत्रुभंजन मल्ल आफ्ना तंनाथी सिपाहीसमेत तुलाराम उधौ २ सुवेदार कंपनी समेत केरुङवाट हिड्याछन्। वैंरिले कुकुरघाटको ठाना छिनी गुहार आउन्या फौज हानौंला भनी आपनो चांजो पारी वाटमा वस्याको रहेछ। वैंरिका चांजो नवुझी पाङसीङटारका पल्लाछे हाम्रा गुहार जान्या मानिस पातलै पुग्न गयाछं। तेसै ठाउंमा लडाइ जोरियेछ। तुलाराम सुवेदार समेत २०।२५ मानिस हाम्रा षेत रह्याछन्। वैंरिका पनि १०।१५ षेत रह्याछन्। केहि घाइता भयाछन्। हाम्रा पछि हटतै लड्दै केरुङ आयाछन्। केरुङका ठाना-का ढोकामा हाम्रा उधौ षवास सुवेदारलाई गोली लागी मरेछ। शत्रुभंजन मल्ल सर्दारले पनि १।२ आफुले पनि हानी आफुमाई पनि कंडामा र पाषुरामा तीरको घा लागी भागी लस्करसंग केरुङमा आइ सामील भयाछन्। केरुङ-भित्र २ गढी वाहिर १ गढी हाम्रा थिया। हाम्रा कुल्न्या मानिस पातलै रह्याछन्। उसै दिन किल्लामा वैंरिले हम्ला गरेछ। किल्ला नफुट्तापछि हटी बसेछ। उसका भोलीपल्ट फेरि लडाइ गर्न आयेछ। २ पहरसम्म लडाइ भइ नसकी पछि हटेछ। चौथा दिनपछि येक पहर रात वांकी छ भन्दा आइ लागेछ। वन्दुकतिर वरुदका सिधिया झारपात आगो फुलटा हाली मीचो पहिले वाहिरको किल्ला ४।५ घडी दिन चढ्या अम्वल गरेछ। भीत्रका २ किल्लामा तमाम दीन लडाइ भयेछ। वैंरिका पनि ३।४ सय मऱ्याछन्। हाम्रा पनि २ सय मऱ्या छन्। घडी ४ येक रात चढ्दा हाम्रा २ किल्ला फुटेछ। हाम्रा मानिस केही निसकी भागी आया। उसै रातमा लपेता ली २ घडी दीन चढ्दा रसुवा आइपुगेछ। दिनभर वारपारवाट गोलीको लडाइ भयेछ, १०।८ वैंरिका मऱ्याछन्। रसुवा षोला माथिवाट तरी छेका हाल्न्या गरी वैंरी आउदा हाम्राले रसुवा छोडी भाग्याछन्। रसुवावाट भाग्याको हाम्रा र यता वाट जान्या भास्कर जगवल सुवेदार कंपनी समेतको भेट स्याप्रुकमा भयेछ। षोला वारपार वैंरिको र हाम्रो आड वारावार भयेछ। गाउ स्याप्रुकका सह्यारलाई प्रवलराना भारत षवास रणकेसर पांडे श्रीनाथ कंपनी केही उमरा समेत पुग्याकाछन्। पुग्याका ७।८ दिन पछि तर्न्या भेकन वैंरि आउंदा वारीवाट हाम्राले वंदुकको सनक लाउदा तर्न पायेनछ, हटेछ। २ ३ दिनपछि माथि-वाट वाकलो फौज तर्याको देषता हाम्रा लस्करलाइ उकालो पर्दा स्याप्रुकमा गाउँवेसीमा वस्याका हाम्रा फौज सल्लाहसित धुंचे सऱ्याछन्।

उपर हाम्रो भारी फौज दामोदर पांडे समेत धुंचेमा वस्याका थिया। भास्कर गजवल सुवेदार कंपनी समेत धुंचेको थापलो देउराली भन्याको जगामा हातमाला पुगन्या गरी वस्याका रह्याछन्। वैंरिले उसै जग्गामा कटक गर्न आउंदा २ पल्ट हाम्राले घर्काई तेस्रो पटक हाम्रा सुवेदार ४०।५० पऱ्याछन्। वैंरिका दुइ सये अढाइ सये परि उ जगा अंवल गरेछ। उसै जगालाई धुंचे-वाट गुहार गयाछन्। वीचैमा वैंरिले हाम्र आइलागेछ। येक पटक हाम्राले हटायाछन् फेरि उसको भारी फौज आउंदा हाम्रा २।४ उसका २।४ मानिस मऱ्याछन्। हाम्रा हटी धुंचेका भारादारसंग सामेल भै असजिलो जग्गा थियो र धुंचे छोडी धैंवुङ आया। वैंरिले पछेडा लिइ आउंदा कमान्यागढछेउ लडाइ जोरियेछ। हाम्राले जित्याछन्, ४०।५० वैंरी गोली तरवारले मान्या-छन्, सय डेढ सय भीरमा लडी मऱ्याछन्।

रामच्यामा वैंरीको लस्कर बसेछ। धैंवुङमा हाम्रा लस्कर वस्याछन्। तेस्तै बीचमा धुंचेबाट वैंरिले सलुक गर्न्या आसयेको चिठी उसले पठाउंदा हामीले ईहाबाट उस चिठीको प्रतिउत्तर ली चिनिया पांडे र धुरीन काजीका साथको ढेबा १ छेकी राष्याको चिनिञा १ पठाञाथ्यां। इनले हाम्रा भारा-दारलाई धैंवुङ भेटी रामच्या गयाछन्। उजीर टुङथाङदेषि मनिको फौजको सर्दार इयेकुन र चंटु ई २ सर्दारसंग चिठी पत्र पुग्याछन्। चिठी पत्र उजीर टुङथाङछेउ पठायाछन्। हाम्रा जान्यालाई मुषजबानी क्या अराया छन् भन्या हाम्रा लस्कर भला मानिसलाई वस्न यो जगा सागुगे छ, धैंवु छाडिदेउ, गोर्षाका भला मानिस कुराकहानी गर्नालाइ आउन्। भरी राता कपरामा अक्षर लेषी उहि कपरातिरमा "आ उनी हाम्रा देउरालीको मुखतिर पनि यहि तीर अक्षर देषा तेरा लस्करलाइ पनि देषा हामीले पनि हात थाम्यौ तिमिहरू-का लस्करमा हाथ थाम" भनी अह्राइ पठायेछ। सोही तीर देउरालीका लस्करतिर पनि देषाइ दोहरै हाथ थामियो। धैंवुंमा हामीलाइ जुझन पनि असजिलो थियो। उसले पनि भनि पठाउदा भारादारले पनि छाडिदियाछन्। वेत्रावती सांध वारी हाम्रो लस्कर पारी भै रह्या।

ताहा छेकी राष्याका चिनिया र धुरीन काजी इती काजीलाइ पठाइ देउ भनी उजीर टुङथाङले धैंवुंवाट चिठी लेख्याको थियो र ई मानिसलाइ ली रणजीतपांडे भोटु पांडे नरसिंह टक्सारी रामदास पन्थ वलभद्र षवासलाई उजीर टुङथाङछेउ पठाञौं। सावनका ३१ दिन जांदा शनिश्चरवार वेत्रावती तरी पारी वैंरिका लस्करका मुहुडाका अम्बाहरूसंग रातीमा भेटघाट भयेछ। उसै रात रह्याका चिनिञा र धुरीन काजीलाई उजीर टुङथाङछेउ

लैगयेछ । बीहायापछि आदित्यवार हाम्रा यताबाट जान्या भारदारहरूलाइ दोपहरमा उजीर टुङथाङसँग मुलाकाद भयेछ । इहावाट लै गयाको चिठीको प्रतिउत्तर ली मंगलवारका दिन रणजीतपांडे र वलभद्र षवासलाइ यता पठाइ दीय छन् । बुधवारका दिन यहा आइपुग्या । चिठीमा वहुत तरहका कुरा लेष्याका रह्याछन् । असली कुरा भन्या हामीलाइ "धैवुङ सागुरो छ, नुवाकोट आई मुष्य राजा राजाका काका नुवाकोट हामीछेउ आई मील, सलुकका बन्दोवस्त गरौं । राजा र राजाका काका नआया भलामानिस भारा आउन् कुराकहानी गरौं । हामीलाइ नुवाकोट आउन पनि दियेनौ । तिम्रा दुइ मुषका लस्कर पनि झिक्तैनौ त हामी वलैसित आउँछौ ।" भनी चिठीमा लेष्याको रहेछ ।

फेरि दोस्रो चिठी लगत्तै यस बुझको आयो । पछिल्ला चिठीको जवाफ हामीले लेषीराख्याथ्यौं । वलैसंग वारी आया हान्नु भनी हाम्रा लस्करलाइ हुकुं वक्सी राष्याको थियो । भदौको ८ दिन जांदा सोमवारका विहान वैरिका १००० नौ दस देत्रावती तरी चोकदे दामोदरपांडे भयातिर १ मुष साम्ने दुध्या थुम्कामा १ हाम्रो ठाना थियो उता १ मुष मुलवाटो गेर्षुतिर कृतिमान सिह भयापट्टि १ मुष गरी आयेछ । तीनै मुषतिरवाट हटाइ काट्तै वेत्रावती सम्म लपेट्दै लै गयाछन् । वेत्रावतीका सांगुमा मुष्य चिनिआ भाराले आफनु भागन्या लस्करलाई काट्न लाग्येछ । सांगुबाट वाटो नपाउँदा वेत्रावतीमा धेरै वग्याछन् । भीरवाट लडी मऱ्याका तरवार गोली कांडमा पऱ्याका वेत्रावतीमा वग्याका सब जम्मा वैरिका हजार बाह्रसय पऱ्याछन् । हाम्रा तरवार गोली तीरले घाइत्या ११६ भऱ्याछन् । चिनिआ जो भागी पारी गयामध्ये सरदार २ को नाक काटी दियाछन् र देषता देषतै वेत्रावतीमा फाल हाली मऱ्याछन् । वाकी वैरीका लश्करमा भोटुपाडे उरसिह टक्सारी छदैछन् । त्यो कटक भया पनि घाको संला वैरिले छाड्याको छैन । हामीले पनि छाड्याको छैन ।

वादसाहलाई चिठीपत्र सरसौगात ली पगरी वाधन्या भारा चीन जान्या भै पठाउंदा "डिगर्चा लुटी ल्यायाको तम्रा दर्वारमा आइपुग्याको केही माल पठाइदिनु । अघी केरुङमा भोटका काजी स्यामरपा लामा तिमीहेरुका भारा वसी गऱ्याको धर्मपत्र त्यो पनि पठाउ । स्यामरपा लामा भन्या मरो गयो उनका परिवार थालमाल चाकर पनि पठाइदेउ । उनैका गुम्वामा राषिदिउला ।" भनी वारंवार उजीर टुङथांङले २।२ चिठो लेषदा यो सवै थोक ली हरि बलभद्र षबासलाई बडा टुङथाङका साथ चीन जान विदा गरी

हिडायौं । बादशाहलाई चिठीपत्र सरसौगात ली पगरी बाधन्या भारदारलाइ चीन पुगन्या बादशाहको दर्शन गर्न्या आफनो केही बताउन्या गरी पठाउछौ । पठायाका भारालाइ घाको ठेगाना बाधी आफनो लस्कर ली फिऱ्यो भन्या बढीयै भयो ।

उप्रान्त असोजका ५ दिन जांदा चीन बादसाहलाई अर्जी सौगात ली काजी देवदत्तथापा सुरा प्रतिमन राना जेठा बुढा नरसिह टकसारीका छोरा जयन्त साही षर्दार बिष्णुसंकरको छोरो बलभद्रलाई बडा टुङथाङका साथ चीन विदा गरी हिडायौं । असोजका १० दिन जांदा उजीर टुङथाङछेउ धैवुमा भेट मुलाकात भयेछ । हम्रा भारा काजीहरूलाई देषी उजीर टुङथाङ बहुत षुसी भयाछन् । चिनियाको लस्करलाई पनि षानालाइ गाह्रो पऱ्याको रहेछ: दुषता पनि बहुतै दुषता रह्याछन् । मर्दा पनि बहुतै मर्दा रह्याछन् । हाम्रा भारा पुग्यापछि दुषन्या पिरन्या लस्कर षजना फिराउन लाग्याछन् । आफु टुङथाङ उठ्तासाथ हिड्न्या लश्कर मात्र रह्याछन् । असोजका २४ दिन जांदा शनिबार ६ तिथिका दिन उजीर टुङथाङ लस्करसमेत धैवुङ छाडी हाम्रा काजीहरू साथ ली चीनलाइ फिऱ्या । इति संवत् १८४९ साल कातिक बदि ७ रोज १ मुकाम कान्तिपुर राजधानी शुभं ।

("ऐतिहासिक पत्रसंग्रह"बाट)

विशेष शब्वहरू

ग्वाहार : मद्दत ।

फर्द : सूची । अरबेली शब्द ।

मनसुभ : इरादा । < अरबेली मनसुब ।

ढुंगा : राज्य । तुलनीय 'गोर्खाको र कास्किको रेषजोष गर्नु ढुंगो हो' (पृष्ठ (१५५) ।

जिमी : भुईं ।

घा : सधि ।

सरिया : जो अवसरवादी छैन, आज्ञाकारी ।

सलुक : सन्धि । अरबेली सलूक आचरन; भलाइ ।

भारा : भृत्यसेना ।

ढलेत : ढाल बाँधेका सिपाही ।

न्या : न्याय ।

षातिरजामा : संतुष्ट । < अरवेली 'खातिरजमा' । खातिर (मन) +जमा ।

दयाराम : बीच । फार्सेली शब्द ।

सलक : सल्काउने अर्थात् दाग्ने काम ।

कटक : युद्ध ।

गुहार : मद्दती ।

पछेडा : पछ्याउने काम ।

कुराकहानी : कुराकानी ।

CamScanner

सान्हो : सार ।

पातलं : कम संख्यामा ।

खेत रह्याछन् : लडाईंमा मरेछन् ।

खेत : (रण) क्षेत्र ।

कंडामा : पिठिउँमा ।

तीरको घा : तीरको घाउ ।

फुलटा : पुल्ठो, झुत्रो बेरेर तेल घिउमा चोभेर बल्ने दीप विशेष मसाल ।

लपेटा ली : लखेटेर ।

सह्यार : सुरक्षा ।

वीहायापछि : उज्यालो भएपछि । तुलनीय पृष्ठ १८५ 'विहाउदो शनिश्चरवार' ।

लपेट्तं : धकाउँदं, खेद्दं ।

संला ; संलाप, वार्ता ।

परिआर : परिवार ।

आलमाल : मालमत्ता ।

अर्जी : निवेदन । < अरबेली अर्ज ।

दुषता रह्याछन् : बिरामी पर्दा रहेछन् । अचेल पनि नेपालीमा विरामी पर्नुको अर्थमा 'दुख्नु' प्रयोग हुन्छ ।

४४

रामभद्र पाध्या

लक्ष्मीधर्मसंवाद (सम्वत् १८५१)

श्रीगणेशाय नमः

यतो सत्य: ततो लक्ष्मि: यतो लक्ष्मी: ततो हरि: ।
यतो हरि ततो धर्म्मः यतो धर्म्मं ततो जय: ।। १ ।।

यसो अर्थ यसो भन्याको छ । सत्य भयाका ठाउमा लक्ष्मी वास गर्दछन् । जाहा लक्ष्मी वास गर्छिन् ताहा हरि वस्छन् । जाहा हरि ताहा धर्म्मं रहछन् । जाहा धर्म्मं ताहा जय हुंछ ।

धर्म्मं उवाच । तव धर्म्मंले लक्ष्मीछेउ विति गर्दा भया हे लक्ष्मी संसारमा सर्व तंरो पुजा सेवा गर्छन् सर्वका घरमा वास क्याहा गर्दउन । कति मनुषे धनाडेच कति मनुषे कङ्गाल हुंछन् क्या कारण हो । क्याहा तिमि भोर पऱ्यो ? क्याहा तिमिले पल गऱ्यो ? भनि धर्म्मंले लक्ष्मीछेउ विति गऱ्या ।

लक्ष्मीरुवाच: । तव लक्ष्मी आग्या गर्दि भइन्—'हे धर्म्मं ! तिमि छेउ म विति गरि विस्तार कहंछु सुंनुहवस् । मेरो वास स्त्रिजनका हातमा छ । स्त्रिजनका हातमा म वस्छु । स्त्रिजनको अलछिण म कहंछु सुंनुहवस् ।'जो स्त्रि असुचि छ, जो स्त्रि कर्कशा छ, जो स्त्रि कलह गर्छे, जो स्त्रि अनाचारि छ, जो स्त्रि अतिनिद्रा छ, जो स्त्रि अल्सिनि छ, इति थोक स्त्रिजनको गऱ्या स्त्रिजनको अलछिन हुंछ । अरु अलछीं म कहंछु सुंनुहवस् । षकाऱ्याको थुक नाकको सिंगान भितामाहा कपरामा लिपि पोति राषऱ्या, पोषिया ढोलियाको लउकेऱ्या,जुठो चोपा नहेऱ्या,भाडा वजाऱ्या सिज स्त्रोभाव नभयाकि, आगमा

मयल राषन्या, कपरा कुचोल गरि राष्न्या, रूषा केस फिजारि राष्न्या, वोव्वाना गोडासग षान्या, चिसा पाउसग सुत्न्या, इति थोक स्त्रिजनका अलछिन हुं ।

'अव षादाको अलछिन म कहंछु, सुंनुहवस् । परिवार स्वामिक नषुवाइ आफै लुकि षान्या, षादाको स्वाद नजानि ढेरै षान्या येति सोभाव भयाकि अस्त्रि जनका घरमा म वास गर्दिन । तस्तिका घरमा भुतप्रेत वास गर्छन् । उनइले षाइ जांछन् । येस्ति स्त्रिजनले रातदिन कमाया पनि अन्न पानि वहुतै वगेर परया पनि आयाको मात्तै देषिछ, भुतप्रेत मात्तै षाइ जांछ । जस्तो ताता भाडाको पा (नि) विलाउछ तस्तै गरि आया पनी सवै विलाउछ। भूतप्रेतले षाइ जांछन्' । इति श्रीलक्ष्मीधर्म्मसंवादे प्रथमोध्याय ।

लक्ष्मिरुवाच । लक्ष्मिले धर्म्मछेउ आग्या गर्दि भइन्—'हे धर्म्म ! अस्त्रिजंका लछि म कहंछु सुंनुहवस् । जो स्त्रि सिलवंत छ, जो स्त्रि छिमावंत छ, जो स्त्रि ग्रंभिर छ, जो स्त्रि सुचित्रंत छ, जो स्त्रि अल्पनिद्रा छ, जो स्त्रि अल्पआहारि छ, जो स्त्रि अल्पकामना छ, जो स्त्रि कलह नगर्न्या छ, जो स्त्रि सुचि छ,जो स्त्रि सुघर छ, जो स्त्रि दयावंद छ, यति थोक स्त्रि जनका लछिन् हुं । तव स्त्रिजनले १ प्रहरी त छ भंदा उठ्नु, वाहिर जानु, हात् पाउमा माटो लाइ धुनु, सक्या स्नान् गर्नु, नमक्या मार्द गर्नु, सूर्यार्घ दिनु, सुचि हुनु, भित्र वाहिर कसिगर् लाउनु, घर् लिप्नु, कपाल कोर्नु सींधुर् लावनु, तव देवताको चर्नको सामगृहि गर्नु । तब परिवारकन अह्लावनु तब सिकावुनु आफ्ना स्वामिकन मैलो कुचिल गरि नराष्नु, आफुने पनि सुचि भै रहनु, येस्ति स्त्रिजनका घर म वास गर्छु । येस धर्म्मले अनेक धर्म्म अनेक दर्व्य, अनेक अंन पानि अनेक सिप अनेक गुण अनेक धन होला। भित्र वाहिर भरिपर्न होला। धनको नास केत्ये पनि हुन्या छैन' । इति श्रीलक्ष्मिधर्म्मसंवादे दुतियोध्याय ।

धर्म्मउवाचः । तव धर्म्मले लक्ष्मीछेउ आग्या गऱ्या—'हे लक्ष्मि ! पाप पुन्यको कथाहा म कहंछु सुंनुहवस् । येक नंग्रमा अस्त्रिजनले आपना पुरुषकन रिसले हेऱ्याका पापले नकटि भै पुरुषकन वांगो मुषले हेऱ्याका पापले डेरो आषो भयो । पुरुषले भन्याको नमानिकन काम गऱ्याका पापले लाटि जंम भयो । स्वामि परिवारकन नदेषाइ लुकाइ आफै मात्तै एक्लै षायाका पापले अभछे षानु पर्ला लुकाइ षायाको पाप लाग्छ, पुनस् जंममा रउ झऱ्याकि कुकुर्निको जंम होला । पुरुषसग उतरा गऱ्याका पापले वैहि जन्म होला ।

स्वामि भंन्याको सेवा नगऱ्याका पापले जाहा जालि ताहा दुषि भै रहलि । इति श्रीलक्ष्मीधर्म्मसंवादे तृतीयोध्याय ।

धर्म्मउवाच । अव धर्म्मले लक्ष्मिछेउ आग्या गर्दा भया—''हे लक्ष्मि ! धर्म्मका कथाहा म कहंछु सुंनुहवस् । तव स्त्रिजनले स्वामिदेषि अर्को तरह नगर्नु । स्वामि भन्याको स्त्रिजनको वडो श्रिंगार छ । समस्त देवता समस्त तिर्थ समस्त धर्म्म समस्त पुन्यः सर्वधर्म्म स्वामिजनको सेवा गऱ्या हुंछ । स्त्रिजनका अर्को केहि छैन । तस्कारणले स्वामिको सेवा स्त्रिजनले गर्नु । वहुतै गरि गर्नु । दुतिय गृह धर्म्म छैन । स्त्रिजनका येहि वडो गृहधर्म्म छ । स्त्रिजनले मनमाहा कुचित् ठानिकन विराना पुरुषको मुष हेऱ्याका पापले अधि हुंछे । येस्तो जानिकन जो स्त्रिजनले वहुतै गरि पुरुषको सेवा वहुतै तरह गरि गर्छे येस पुंन्यले येस लोकमा परलोकमा पनि वडि भाग्येमानि भइरहलि। जंम जंममा अैभाति भैरहलि । पुत्रउंति होलि । धर्मउंति भइरहलि । सुषउंति भैरहलि । गुणउंति भैरहलि । क्षमावंत भैरहलि । सोहि ठानि स्त्रिजनले स्वामिको सेवा स्त्रिजनले वहुतै गरि गर्नु । स्वामिकन वहुतै गरि देवता हो भनि मांनु'' इति श्रीलक्ष्मिधर्म्मसंवादे चतुर्थोध्याय ।

धर्म्मउवाच । तव धर्म्मले लक्ष्मिछेउ आग्या गर्दा भया—'हे लक्ष्मि ! पुनर्जंमका कथाहा म कहंछु सुंनुहवस् । क्याहा भन्या, कोहि मनुषे कि चेलि गहना वस्त्र समेत लक्ष्मिनारयन ठानि सुद त (रह) गरि जो कंन्यादान देवस् ता वंकुंठफल पावस् । जो मनुष्यले कन्याको नेग्चार (तेग्वार ?) षावस् येहि पापले जुवाइका घरमा ससुराले ७ जंम गोरूको जंम भइ रहनु पर्ला येहि पापले केटिले पनि कमारि भैरहनु पर्ला ७ जंम सम्म । कोहि मनुष्यले यो कथाहा जानि जुवाइको प्रतिपाल गर्ला तस्कारं सहश्र ब्राह्मन् भोजन् दियाको फल् पावला, १०० गाइ तर्प्याको फल पावला । जो मनुष्यले येति जानि धर्म गरोस् ता परम ग्यान पावला, पंडित होला । इति श्रीलक्ष्मिधर्मसंवादे पंचमोध्याय ।

तव धर्म्मले लक्ष्मिछेउ विति गर्दा भया । धर्मउवाच—''हे लक्ष्मि ! पुर्वजन्ममा चोऱ्याको पाप येहि जन्ममा देषिन्छ । सुंनुहवस् । सुन् तातो चोऱ्याका पापले सुं चोऱ्याका पापले अंगमाहा षटिरा हुंछन्, कासो चोऱ्याका पापले वैह्रो हुंछ । लोहोचोऱ्या गोरूको जन्म हुंछ । कपास् चोऱ्या सेतोकोह्र हुंछ । भूमि चोऱ्या जलग्रह हुन्छ । पोथि चोऱ्या लाटो होला । देवता गुरुको निंदा गऱ्या गुण विद्या हराइ रोगि भइरहला । अन्न चोऱ्या कंगाल भै रहला । ब्राह्मनको निंदा गऱ्या दरिद्रि भइरहनु पर्ला विरानाको द्रवे चोऱ्या अपुत्रि

भइरहनु पर्ला व्राह्मन् क्षेत्रिले हलो जोत्या ८ जन्म कमारो भइरहनु पर्ला। तव उस् मनुष्यकन मोक्ष होला।'' इति श्री लक्ष्मिधर्म्मसंवादे षष्टमोध्याय। श्रीशाके १७१६ श्रीसंवत् १८५१ साल चैत्र वदि १२ रोज ४ नक्षत्रे धनेष्टा योगे मैत्र। यादृसि पुस्तकं दृष्ट्वा तादृसि लिषितं मया यदि सुधोमसुधावा मम दोषो नदीयते। लिषितं रामभद्र पाठ्याय सुभमस्तु राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम। सुभमस्तु।

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

येसो अर्थ : यसको अर्थ।

क्याहा : किन।

गर्दउन : गर्दिनो।

मनुषे : मनुष्य।

धनाड्चे : धनाढ्य।

भोर : भुल।

पन : पक्षपात। < संस्कृत प्रण।

अलछिण : अलक्षण।

अलिसनि : अल्छिनी।

इति थोक : यति थोक।

पकान्याको : खकारेको।

भितामाहा : भित्तामा।

कपरामा : कपडामा।

ढोलियाको : पोखिएको।

नउकेन्या : नउठाउने।

आगमा : आङमा।

मवल : मएल।

कुचोल : खजमज।

वोव्वाना : श्रोभाना।

सोभाव : स्वभाव।

अस्त्रि : स्त्री।

तस्तिका : त्यस्तीका।

उनइले : उनले।

वाहिर जानु : (मल त्यागको लागि) वाहिर जानु। हेर्नोस् वाणी-विलास "भाइर थोका हो" (शो. २६); दावादल "वाहिर वस्था मल थोको आव्" (शो. ३०)।

अन्हावनु : अन्हाउनु।

सिकावुनु : सिकाउनु।

दर्व्य : द्रव्य।

वाहिह्न : वाहिर।

भरिपुनं : भरिपूर्ण।

आग्या : आज्ञा।

पुन्य : पुण्य।

कथाहा : कथा।

येक : एक।

नग्र : नगर।

अभछे : अभक्ष।

रउ : रौं।

उतरा : उतर।

श्रिगार : श्रृङ्गार।

तत्कार्णले : त्यसकारणले।

अैभाति : ऐभांती।

पुत्रवंति : पुत्रवती।

सिवउंत : शीलवान्।

छिमावंत : क्षमावान्।

गंभिर : गंभीर।

सुचिवंत : सूचिवान्।

दयावंत : दयावान्।

चर्नको : चरणको।

सामगृहि : सामग्रो।

पुनुर्ज म : पुनर्जन्म।

क्याहाभन्या : किनभने।

पावला : पाउला।

सुं : सुन।

लोह्नो : फलाम।

सेतोकोह्न : सेतोकोर।

द्रवे : द्रव्य।

०।०

४५

भट्टाचार्य शक्तिवल्लभ अर्ज्याल

हास्यकदम्ब (सम्वत् १८५५ तिर)

(क) प्रथम उल्लोल

पूर्ण सामग्री तयार भयो । नटुवाहेरू सर्वेजना नाना प्रकारका चन्दन, सिन्दूर, गहना, पोसाक पहिरिकन तयार भया । ताँहाँ उप्रांत रंगभूमिमा जाई-कन गाउन्या वजाउन्या प्रभृति नाच नचाउन्या षलक सर्वेजना मिलिकन नान्दी मंगलाचरण गऱ्या । अव ढेरै प्रसंग कहिरहनाको केही प्रयोजन छैन । नान्दी मंगलाचारण भयापछि सर्वे नाचन्या नटुवामध्ये पहिले रंगभूमिमा निस्कन्या सूत्रधार भन्याको नटुवा जो-छ-सो सम्पूर्ण पृथ्वीमंडलविषे जति देश छन् ति संपूर्ण देशका तिलकजस्तो भयाको नेपाल-देशका अधिपति नेपालेश्वर श्रीमन्महाराजाधिराज रणवहादूर साह आफै विराजमान हुनाले अति उज्वल भयाको वढिया भयाको साभामा प्रवेश गरिकन "हे महा(रा)ज, जय-जयकार रहोस्" भनि श्री राजाधिराज महाराजकन प्रणाम गर्दो भयो ।

ताँहापछि सूत्रधारले आकाशतिर कान् थापिकन केही शब्द सुन्यो र बोल्नु लाग्यो—"अहो, मेरो प्राणपियारी नटी नभैकन यहाँ कसो गरि वस्नुसकिएला?" एति भनिकन रंगभूमीमा नाचन्याहेरू पहिले निस्कँदामा राषन्या पर्दातिर हेरि नटीकन वोलाउदो भयो—"हे कुरंगनयने नटि ! आजु आकाशतिर कान् थापि सुन्दाषेरि सकल भूमंडलमा जति भयाका राजाहेरूमध्ये नायक भयाका हीम प्रतापसेन भन्याका माहाराजाधिराजका वढिया कथाकन मले सुन्यां । तस अर्थ सोही कथाको प्रस्ताव गरिकन हामीहेरू सर्वेजना मिलिकन नाचौं । रंगभूमिमा पर्दा टाँगी तयार गऱ्या । आफना साज-बाज सामाजिकहेरू सर्वेजनाले संयुक्त भया हुँदि याँहा रंगभूमिविषे प्रवेश गर ।

हे कमलनयने ! हे कामदेवका अहंकारले परिपूर्ण भयाका सुन्दर कटाक्ष भयाकी ! हे श्रीषंड, चन्दन, कस्तुरी इत्यादि सुगंधले लेपित भयाका दुई कुचमंडल भयाकी ! हे कुरंगनयने नटि ! हे प्रिये ! शीघ्र याँहा रंगभूमिमा आउ ।"

एति सूत्रधारका वचन् सुनि रगभूमिविषे कुरंगनयना भन्याकी नटी प्रवेश गर्दी भई । ताँहापछि कुरंगनयना नटी वोल्दी भई—"हे आर्यपुत्र ! यो साभा कस्की हो ?"

सूत्रधार वोल्दछन्—"स्वस्ति श्री-शोभाले जुक्त भयाका आपना वाहु-दण्डले कुंडलाकार गरी षैंच्याको कठोर भयाको धनुदेषिन् छुट्याको※प्रचण्ड कांडले सारा भूमण्डलका राजाहरूलाई खण्डित पार्ने नेपालेश्वर महाराज पृथ्वीनारायणका छोरा प्रतापसिंह शाहका पुत्र श्रीमन महाराजाधिराज पर्वतचक्रवर्त्ती श्री रणवहादुर शाहको विशाल सभा हो यो ।

नटी— हे स्वामी ! तपाईं पनि कस्तो ? विचारै नगरी त्यहाँ मझैं पतिव्रतालाई किन लान लाग्नु भएको ?

सूत्रधार (हाँस्तै)- आफ्नै धन्दामा अलमलिएका सिङारपटार र मोजमज्जा गर्ने मात्रै हुती भएका यी आइमाईहरूलाई के थाहा छ ? तिनी-हरू त खालि घरमा के छ के छैन भन्ने कुरा सोच्छन्, पोइहरूसित ठट्टा गर्छन् गिजिन्छन् । लोभी को छ धनवान् या मूर्ख औ पण्डित को छ भन्ने कुराको ज्ञान तिनीहरूलाई कहाँ ? हे चित्तलका झैं आँखा भएकी आइमाई ! तैंले लाज मान्नु पर्दैन । किनभने, हे मानिनी ! पुराण पढ्ने काममा विद्वान्हरूलाई, राज्यको अनुशासनमा आदर्श राजाहरूलाई, लोग्नेको गोडा धुने काममा घरानियाँ पत्नीलाई, आफ्नो बेच-बिखन गर्नामा बनियाँहरूलाई, माग्ने काममा मगन्तेहरूलाई र नाच-गान गर्ने काममा अर्काको आङनमा पुगिसकेका मारुनी र गणिकाहरूलाई लाजै केर ?

नटी–हे प्राणनाथ ! तपाईंले हेक्का दिलाउनु भयो, मैले सम्झें । (लोग्नेको ओरिपरि घुमेर हाँस्तै) यहाँबाट एक सय योजनपर किञ्जल्कपुर नाउँ गरेको सहर छ । त्यहाँ धवलप्रतापसिंह नाउँ गरेका राजा छन् । मेरो निवास (माइत) पनि त्यहीं छ । उहिले कुनै दिन मेरा बाबु जयपालले आमा कौमुदीको अगाडि नेपालेश्वर श्रीरणवहादुर शाह महाराजको यश

※यस पोस्तकको पाण्डुलिपि खण्डित भएकाले मूल संस्कृतको सहायताले हराएको अंशलाई मैले पुनः प्राप्त गर्ने चेष्टा गरेको छु । यस प्रकारको अंश यहाँ वेग्लै टाइपमा छापिएको छ ।

एवम् प्रतापहरूको जुन प्रकारको वर्णन गरेका थिए, अहिले तपाईं पनि ती सबैको वर्णन गर्दै हुनुहुन्छ । आहा ! म धन्य रहिछु । म धन्य रहिछु ।

सूत्रधार हे प्यारी ! मेरा बाबुले नेपालेश्वर श्री रणवहादुर शाह महाराजको यशलाई कसरी थाहा पाएछन् ?

नटी–हे मेधावी ! सुन्नुहोस् । नगरा बजेको शब्द एक योजनसम्म सुनिन्छ, चटचाङ परेको दस योजनसम्म सुनिन्छ, तर दानी मानिसको यश र प्रशिद्धि त तीनै लोकसम्म पुग्छ । दानी मानिसको छेवैमा समुद्रकी छोरी लक्ष्मी बस्तछिन् । उसले गरेका अनौठाका कामहरू गर्ने मानिसको यश हुन-हुनाउँदै दशै दिशामा फैलन्छ ।

नटी-(नेपथ्यतिर हेर्दै)-हे मादले, वासुरीवाल अनि सारङ्गीवाल-हरू हो । झट्टै असल सभामा आओ । (उनीहरू सबै सभामा पस्छन्) ।

नटी- हे कुलका नायक ! कुन कविको नाटक खेल्ने ? नौ रसहरूमध्ये कुन रसलाई लिएर नाटक गर्ने ?

सूत्रधार–(छक्क पर्दै)–हे अबला ! के यति पनि तँलाई थाहा छैन ? धिक्कारै होस् ! यस नेपाल-सहरमा मान पाएका धेरै पण्डितहरू छन् । तिनमध्ये एकजना यस्ता छन्, जसको कुराको अगाडि अरूहरूको कुरो कर्णकटु ठहरिन्छ । त्यसैगरी कोही काव्यका पण्डित छन् कोही वैद्य छन्, काही कुखुराले झैं पेट पाल्ने जैसीहरू छन्, कोही नैयायिक छन्, कोही तान्त्रिक छन्, हे मेरी दुलहो! तर म तिनलाई मन पराउन्नं । त्यसैले विद्याका पल्लव कवि शक्तिबल्लभकै माधुर्यको बयान गर्नुपर्छ । मुस्किलले मीमांस काव्य, ज्योतिषविज्ञान, साहित्य, अमरकोष, साङ्ख्य, वेदान्त शास्त्र, व्याकरण, तर्कशास्त्र, वेद औ धर्मशास्त्रको अध्ययनले के हुने ? जो व्यक्तिको आधार कृष्ण छन्, त्यस व्यक्तिको सामुन्ने कविता नटुवी झैं रमाउंछे । नौ रसहरू मध्ये हास्यरस श्रेष्ठ हुनाले, पहिले हास्यरसकै नमुना लिनु वेस छ । त्यसमा पनि झन् अहिले वसन्तऋतुको समय छ । अहिले आइमाईहरू सिरिसका फूल-हरू चुंड्दैछन् । राम्रा-राम्रा रूखहरू फूलले युक्त हुँदैछन् । अहिले भुमराहरू झ्याङको भित्र बसेर भनभनाउंदै छन् अनि कोइलिहरू चाहिं कुहुकुहु गर्दैछन् । आकाशमा चराचुरुङ्गीहरू खेल्दैछन् । अशोकका रूखहरू फग्रिदैछन् । हे चित्तलका झैं आँखा भएकी आइमाई ! यसरी वसन्तोत्सव हुँदैछ ।

नटी–हे आर्यनन्दन ! यी राजाहरूका शिरोमणि श्री रणवहादुर शाह महाराजको कुलको बयान गर्नोस न ।

सूत्रधार–"हे चन्द्रामा झैं चम्किने मुख भएकी नारी ! ती राजाका कुलका बयान गर्दछु, तँ कान थाप् । उहिले हिमालको नजिकै गार्खा भन्ने सहरमा द्रव्येश नाउंका राजा थिए । तिनका पूर्ण नाउंका छोरा भए । तिनबाट राम जन्मे । रामबाट डम्बर जन्मे । तिनबाट फेरी कृष्ण जन्मे । कृष्णबाट पनि उत्तम यश भएका रूद्र जन्मे । तिनबाट फेरि पृथ्वीपति भए । ती पृथ्वीपतिका पुत्र महायश भयाका श्री वीरभद्र साह उत्पन्न भया । पुत्र पुण्यकन सर्वदा कमाउन्या श्री नरभूपाल साह उत्पन्न भया । तन्का पुत्र विश्वसंसारविषे प्रख्यातकीर्ति भयाका सर्वदा शत्रुका राज्यकन जित्न्या भयाका श्री पृथ्वीनारायण साह महाराजा उत्पन्न भया । कस्ता श्री पृथ्वी-नारायण साह उत्पन्न भया भन्याउप्रांत तेजले सूर्यसमान भयाका, सत्पात्रविषे दान गर्न्या स्वभाव भयाका, निर्मल वुद्धी भयाका, संसारविषे प्रख्यातकीर्ति भयाका, जन्का युद्ध गर्ना निमित्त आफ्ना सेनाले सहित भैकन चल्दामा लस्कर चल्याको चमक्ले हा'तिका घंटाको रणत्कार शब्दले एस् पृथ्वीकन धारणा गर्न्या कूर्म्म, अनंत, शेषनाग, वराहसमेत संपूर्ण पृथिवी डोलमाल भैजांछिन् । अरू राजाहेरू कांप्या तर्स्या भंसाको कौन कुरा छन् ? क्या आश्चर्य छ ? एस्ता श्री पृथ्वीनारायण साह जो-छन्-सो चन्द्रकुलविषे जय-जयकार छन्, जौन श्री पृथ्वीनारायण साहले रणभूमिविषे मान्याका वैरीहरू जो-छन् सो मेघमंड(ल) फोरिकन, सूर्य्यमंडल फारिकन एक २ गरि सवैजना स्वर्गमा अमरावती नगरमा जाईकन सुषपूर्वक वस्याका छन् । यि मेघमंडल छिचोलि जांदि(?)-षेरि मेघमंडलमा अनेक प्वाल पऱ्या ।। तिनै दुलाहेरूदेषिन् इन्द्रले पृथ्वीमंडल-विषे पानि वर्साउछन् । एस्ता वीर भयाका नेपालेश्वर श्री पृथ्वीनारायण साह जो-छन्-सो अपना वल पराक्रमले संपूर्ण राजाहेरूकन जिति अनेक दिन-पर्य्यन्त राज्यभोग गरि संतुष्ट भैकन दैवका वशले श्रीनरेन्द्रलक्ष्मी महारानी र दुई भित्र्यानी, एगाह्र गोटी कैटीहरू सती भयाका स्त्री जनहेरूले सहित भैकन स्वर्ग लोककन जांदा भया ।"

एति सूत्रधारको वचन् सुनिकन "एस्ता वीर भयाका राजा पनि स्वर्गी भया छन्, हा धिक्" भनि शोकले व्याकुल भैकन भूभिमा लोट्दो भई ।

तांहापछि सूत्रधार वोल्दो भयो–"हे प्रिय उठ, उठ । संसारमा जन्म्याका प्राणीहेरूका एस्तै दशा छ ! जन्म्यापछि अवश्यमेव मर्नुपर्छ । यो वृत्तांत शास्त्रमा पनि कह्याको छ कतिएक लोकपालहेरू भै वित्या, कतिएक ब्रह्मा, विष्णु, शिव, गणेश, कुमार, मनुराजा, इन्द्र, अग्नि, वसु, चन्द्रमा, काल, समुद्र, पृथिवी, इत्यादि देवताहेरू कतिफेरा उत्पन्न भया कति एकपल्ट क्षीण भै गया । अरू प्राणीहरूको क्या कथा छ ? हे प्रिय ! पृथ्वीनारायण साह स्वर्गी

CamScanner

भयापनि तन्का पुत्र श्रीप्रतापसिंह साहे महाराजाधिराज जो-छन्-सो, उत्तम भयाको सिंहासनविषे लक्ष्मी वस्याकी छन् जन्का, क्रोधविषे हालाहाल विष छ, जन्का जिभ्राविषे सरस्वती र उज्ज्वल भयाकी कीर्ति नाच्दछिन्, जन्का हृदयकमलविषे कुलेष्ट देवता छन् जन्का नजरका कामदेव छन्, जन्का दुई वाहुमा अश्विनीकुमार वस्याका छन्, जन्का अति प्रचण्ड किरण भयाको खड्गविषे कालानल अग्नि वस्याका छन् ।"

एति सूत्रधारले भन्याको अमृततुल्य भयाको वचन सुनि पृथ्वीमा लाटचाकी नटी उठ्दी भई । फेरि सूत्रधार वोल्दो भयो—"कुरंगनयना नटि ! ति श्रीप्रतापसिंह साह महाराजा पनि कालवशले स्वर्गी हुँदा भया ।" एति सूत्रधारका वचन् सुनि कुरंगनयना नटी फेरि मूर्छा भई ।

ताँहाउप्रांत सूत्रधार वोल्दो भयो—"हे शरत्कालका चन्द्रमा समान मुख भयाकी कुरंगनयने नटि ! केही चिंता मांनपर्दैन । श्रीप्रतापसिंह साहका पुत्र श्री मन्महाराजाधिराज रणवहादूर साह जो-छन्-सो नेपालराज्यका उत्तम सिंहासनविषे विराजमान भैरह्याका छन् ।

एति सूत्रधारका वचन् सुनि कुरंगनयना नटीले अलिक आँखा षोलिकन हेरि केहि वुझिन्या केही नवुझिन्या गरी वोल्दी भई—"हे प्राणनाथ ! नेपाल-राज्यको प्रमाण कति हो सो मकन आज्ञा गर ।"

अव सूत्रधार वोल्दछन्—हे प्रिय ! चकोराक्षि ! पहिले नेपालराज्यको प्रमाण म कहंछु, तँ एकाग्र चित्त गरि सुन् । जौन् नेपालराज्यविषये हेमालय पर्वतका कंदरादेषिन् पार्वतीका पसेना उत्पन्न भयाका फेरि चारैतिरबाट वडा-वडा मुनिजनहेरूले सेवा गरियाका कौशिकीका धारा बेगले वहंछन्, जौन् नेपालराज्यविषये हेमालय पर्वतका कंदरादेषिन् सप्तगंडकीका धारा वेगले वहंछन्, जाँहाँ संसारविषयँ प्रख्यात भयाका नीलकण्ठ विराजमान भयाका छन्, सोहि नेपाल देश हो । जाँहाँ पर्वतविषये श्रेष्ठ भयाकी वाग्मती छन्, जाँहाँ वरकन दिन्या भयाका पशुपतिका प्रत्यक्ष भयाका शिवलिंग छन्, जाँहाँ चाँगुनारायण छन्, जाँहा संपूर्ण भयकन हर्न्या भयाकी वज्रयोगिनी छन्, जाँहा पचलिंगेश्वर पचलीभैरव छन्, एस्ता नेपालदेशविषे श्री महाराजाधिराज रणवहादुर साह जय-जयकार भयाका छन् ।"

एति वृत्तान्त सुनिकन कुरंगनयना नटी वहुत षुसी भैकन चाँडै उठिकन सूत्रधार परिक्रमा गरि वोल्दी भई—"हे प्राणनाथ्, श्रीमन्महाराजाधिराज रणवहादुर साहका शोभाकन फेरि पनि विस्तार गरि वर्णन गर ।"

एति नटीका वचन् सुनि सूत्रधार वोल्दा भया—" दुष्टे ? वहुतवेर तँकन मैले सिकाथ्या । मसँग वेर २ नसोध्नु भनि राष्याको थियो, तैंले मानिनस् । फेरि २ मसँग सोद्धछेस्। कर्कशा भयाकी स्वास्नीले जितिराष्याको मानिस्को जिउनु पनि धिक्कारै हो । धिक्धिक् । शास्त्रमा भन्याको छ–'कर्कश स्वास्नी कस्ती हुंछे भन्याउप्रांत आफ्ना षसम्ले नम्र भैकन कोमल वचन गरि बोल्या पनि क्रोधले लाल २ नेत्र गरि षसम्कन हेर्दछे । भोक्ले दुःलाई गयापछि आफ्ना षसम्लाई अलिक अंन पातुकन दिंछे । जव वस्त्रविनु दिगम्वर भयो तव षसम्कन आफुले पहिर्याको पुरानु वस्त्र दिन्छे । तस् अर्थ ऐस्ती कर्कसा स्वास्नीले जित्याको मानिस्को जिउनाकन धिक्कार धिक्कार !' शास्त्रमा अरू पनि भन्याको छ–'स्वभाव भन्याको कसैको पनि फिर्दैन । देष, आफ्ना स्वभावैले शीतल भयाको जलकन, आगाले अथवा घामले तातो गराया पनि फेरि शीतल हुंछ, स्वभाव छुट्देन । अरु पनि देष, कस्तै प्रकारले सिकाया पनि वाँदरको चचल स्वभाव छुट्दैन । कुकुरको पुछर सोझो हुंदैन । जुवार्याहेरुले झुठो वोल्नु छोड्दैनन् । तस्तै प्रकारले स्वास्नीहेरुको हठ् छुट्दैन ।' हे पूर्णचन्द्रमुषि ! श्रीमन्माहाराजाधिराज रणवहादूर साहका प्रताप वर्णन गर्नु को सक्छन् ? कोही सक्दैनन् । तथापि थोडा-वहुत जो म जांदछु सो वर्णन गरि कहंछु । सुन । जन्ले रजाजि गर्दामा चंचल भयाका भंवराहेरु मात्रै थिया, अरू प्रजा प्राणी कोही पनि चंचल थियानन्, युद्ध भन्याको कसैसित पनि हुदैनथ्यो, दुई नदीका तरंगको मात्रै युद्ध हुन्थ्यो, उन्मत्त भन्याका हातिहेरू मात्रै थिया, अरू कोही थियानन्, कठोर छाती भयाका सोह्र वर्षका स्वास्नीहेरू मात्रै थिया, अरू कोही थिएनन्, कटक भन्याका वृक्षैमा मात्रै थिया, अरू कोही थियानन्, डंड भन्याको वचन् छत्रमा र चंवरमा मात्रै थियो, अरू प्रजा-प्राणीविषे थियानन्, टेढा भै चल्न्या नदीहेरू मात्रै थिया, अरू प्रजा-प्राणीहेरु थियानन् । हे कुरंगनयने नटि, श्री रणवहादुर साह महाराजाधिराज कस्ता छन् भन्याउप्रांत मानमा इन्द्रसमान भयाका, डाँकु-चोरहेरूकन दग्ध गर्नामा अग्निसमान भयाका, वुद्धिले वृहस्पति समान भयाका, दुर्जनहेरूकन दंड गर्नामा यमराज जस्ता भयाका, संग्रामविषे नैर्ऋत्य जस्ता भयाका, शत्रुहेरूकन वाँधन्या कामविषे हातमा पाश लियाका वरुणसमान भयाका, वसमा वायुसमान भयाका, संपत्तिविषे कुवेरजस्ता भयाका, दुष्ट-दुर्जनहेरूकन मर्दन गर्नाविषे रुद्रसमान भयाका, एस्ता प्रकारले अष्टदिक्पालका ऐश्वर्य्यले संयुक्त भायाका श्री रणवहादुर साह महाराजाधिराज हुन् ।"

एति सूत्रधारका वचन सुनि नटी वोल्दी भई–"हे नायकश्रेष्ठ ! वहुतै वृद्ध भयाका राजाहेरूले अमरावतीविषे जानु जोग्यै छ । श्री रणवहादूर

साह महाराजाधिराज सिंहासनमा विराजमान भयाका छन् भन्या उप्रान्त मेरो सम्पूर्ण मनोरथ पूर्ण भयो ।"

फेरि सूत्रधार वोल्दा भया "हे मनमा नचिताउना भयाका कुराकन चिताउन्या भयाकि ! हे नटि ! वृद्ध भयाका राजाहेरूले स्वर्गी हुनु जोग्य छ भनि तैंले क्या निमित्त भनिस् ?"

नटी वोल्दी—"हे नाथ ! स्त्रीजनहेरूका कुचमंडलविषे लगायाका कुंकुम, श्रीषंड, चन्दनका सुगन्धले, आंखांका कटाक्ष मार्नाले, आंषिभौ चलाउनाको सीपले, नाना प्रकारका हावभावले हातमा पहिर्‍याका कंकणका झणत्कार शब्दले, अंग-अंग चलाउनाले, पानका रसले लाल भयाका सुंदर ओठ चलाइकन वोल्याका मधुर वचनले, एति सरोजामले गरिकन स्त्रीजनहेरू-का कौन् जुवान्कन वश गरेनन् ? वृद्धहेरूमाथि भन्या स्त्रीजनहेरूका केही पुरुषार्थ चल्दैन । तस् निमित्त वृद्ध भयाका राजाहेरूले अमरावती नगरीविषे जानु जोग्य हो भनि मैंले भन्याको हो ।'

एति नटीका वचन् सुनि सूत्रधारले श्री महाराजाका सभा वर्णन गर्नु लाग्या—'हे नटि ! एस् सभाविषे चतुर भयाका शास्त्रकन जांन्या भयाका वडा २ व्राह्मणीहेरू वस्याका छन्, अनेक गुणिजनहेरू वस्याका छन् । एस् सभाका मालिक् नेपालेन्द्र श्री रणवहादूर साहका हजूरविषे देश २ का वडा २ राजाहेरूले छातिमा अंजलि वाँधिकन विंति गर्छन् । हे नेपालेन्द्र महाराजा ! हामिहेरूका देशविषे षानिविषे उत्पन्न भयाका अनेक प्रकारका चीज-वीज कर दिनाको निमित्त ल्याई राष्या छौं लिनुहवस्' भनि विंति गर्छन् । एस्ता प्रकारका नेपालेन्द्रका साभा देषिकन अर्को साभामा को जाला ? हे प्रिये ! जस्ता प्रकारले श्री महादेवका दुई चरणकमलमा जस्को भक्ति लाग्याको छ तस्को अरु देवताविषे चित्त जान्दैन, भवरा जो-छ-सो कमल, मालती इत्यादि फुलको सुगंध रसपान गर्नु छाडिकन चंपाको फुलमा जाई पर्दैन, तस्तै नेपालेश्वर महाराजाका साभा छोडिकन अरु साभामा को जाला ?"

एति सूत्रधारका वचन् सुनि नटी वोल्दी-भई—'हे प्राणप्रिय ! ई नेपालेन्द्र महाराजाका ऐश्वर्य कति छन् सो मकन कहु ।"

एति नटीले सोध्यापछि अलिक हाँसिकन सूत्रधार वोल्दा भया—"हे प्रिये! इन्का देशमा सिसाषानि, तामाषानि, लोहाषानि, जस्ताषानि, राँग्षानि, रूपाषानि, सुन्षानि, कांसाषानि, पितल्षानि, मनसीरषानि, रत्नषानि, एति संपूर्ण षानिहेरू जन्का राज्यमा छन्, हे प्रिये नटि! किरातदेषिन् मायापुरी भोट्पर्य्यंत

अंमल हुनाले इन्का ऐश्वर्यको केही पारावार छैन । सोमबंशमा जन्म्याका राजाले शत्रुको राज्यकन जिति अंमल गर्न जोग्यै हो । यो कुरो शास्त्रमा पनि कह्याको छ, 'जौन राजाले मंत्रीको मंत्रको अभ्यास गर्‍यानन्, व्रत गर्‍यानन्, पूजा अर्चलि गरिकन देवताहेरूकन संतोष गरायानन्, जन्ले दुःखका समुद्रमा पर्‍याका आफ्ना दाज्यु भाई, जाति, कुटुंवहेरूकन उद्धार गर्‍यानन्, जन्ले रणभूमिविषे आफ्ना धनुविषे जोजना गरि प्रहार गर्‍याका शरले शत्रुहेरूकन षंडन गर्नु सक्या(न)न्, जन्ले गयामा पिंडदान गरिकन आफ्ना कुलकन उद्धार गर्‍यानन्, एस्ता राजाका व्यर्थ जीवनकन धिक्कार रहोस्। धिक्कार रहोस्!' अरु पनि भन्याको छ, 'जौनराजाले गंगास्नान गरिकन आफ्ना शरीरका पापकन् धोयानन्, जनले परापूर्वदेखि चलि आयाका राजनीति चलाईकन प्रजाहेरूकन पालना गर्‍यानन्, हे प्रिये ! ति राजाले गर्नु पर्न्या कौन् काम् गर्‍या ? केही काम गर्‍यानन् ।' हे मीनचंचलनयने ! हे नायिके ! एस्ता प्रकारले नीतिशास्त्रमा कह्याको छ ।' अब समस्त राजगुणले युक्त भयाका शत्रुका राज्यकन आफ्ना वशमा ल्याउन्या भयाका, वीर भयाका श्री मन्महाराजाधिराज रणवहादुर साहकन हामिहेरूले गीत, वाजा, राग, ताल, लय, ग्राममूर्छना इत्यादिले संयुक्त भयाको नाचले षुसी तुल्यानु सक्याहुँदि अधिक दौलतकन पाउन्याछौं, महालाभ हुन्याछ ।"

एति सूत्रधारका वचन् सुनि नटी वोल्दी भई—"हे कामज्वरनाशन! पर्व्वतचक्रवर्ती भयाका नवीन वयस भयाका नेपालेश्वर श्री रणवहादुर साह—महाराजाकन मनमोहित गराउला ।' एस् कुरामा संदेह नगर ।"

एति भनिकन नाना प्रकारका चित्रविचित्र गहना, पोशाक पहिर्‍याका, साजवाजले सहित भयाका आफ्ना साभाजिकहेरूले सहित भैकन नेपालेश्वर महाराजाका कांतीपुर सहरविषे कचहरीविषे नाना प्रकारका वीणा, मृदंग, वांसुरी इत्यादि बांसका वाज, झ्यालि इत्यादि कांमाका वाजा, ई चार प्रकारका वाजा वजाईकन, गीत गाइकन नटी, सूत्रधार इ दुवैजना नाच्दै रंगभूमिविषे घुम्नु लाग्या ।

ताहाउप्रांत सूत्रधार वोल्दा भया—"अयि नटनायिके ! तेरा मधुर भयाका वचनले, अंग २ चलाईकन नाच्नाले साभाका वस्यामा सवैजना मोहित भया । सावास् २! एति भनिकन कमलनयना नटीकन अंकमालिका गरि फेरि केही वचन् वोल्दा भया——"हे प्रिये! यो गाउना बजाउनाले, नाचले मोहित गराउनु भन्याको जोग्य हो । शास्त्रमा पनि भन्याको छ—'जस्ता प्रकारले गानविद्याले

मनुष्यहेरुकन कैलास पर्वं(त) विषे लैजानु सक्छन्, जस्ता प्रकारले कैलास पर्वतमा लैजानु गंगा पनि सक्दैनन्, सरस्वती पनि सक्तैनन् । एस्ता प्रकारका गान—सरस्वतीले सवै लोक षुसी तुल्यायौं, जोग्यै हो । हे प्राणपियारि नटि! अव कथावार्त्ता गरिकन अति विस्तार गर्नु छैन! अवउप्रांत हे सामाजिक हो! हास्यरम लीकन तिमीहेरू सवैजनाले श्रीमन्महाराजाधिराज हीमप्रतापसेन राजाका साभामंडलकन वनाउ, रचना गर।"

एति सूत्रधारका वचन् सुनि ति सामाजिकहेरू सवैजनाले हीमप्रताप सेन राजाका संपूर्ण राज्यांग—राजा, मंत्री, गुरु, पुरोहित, राजाका भाई-छोरा इत्यादि सवैजना—का स्वरूप वनाईकन एक २ गरि सवैजनाका नकल उतारी, स्वरूप वनिकन नटुवाहेरू तयार भया । सामाजिकहेरूले गाउनु वजाउनु लाग्या । तांहा उप्रां(त) संपूर्ण नाच्न्या नटुवाहेरू नाच्दै रंगभूमिमा निस्क्या। इति शक्तिवल्लभ भट्टाचार्य विरचिते हास्य कदम्व नाटके प्रथमोल्लोलः ।

(ख) द्वितीय उल्लोल

अवउप्रांत कथाका प्रस्ताव चलाउनाकन श्री गणेशका स्तुति गर्छन् । श्रीगणेश जो-छन्-सो सवै अर्थले जय जयकार भयाका छन् । कस्तो गणेश भन्याउप्रांत आफ्ना भक्तहेरूकन संसारस्वरूपी समुद्रदेषिन् सुषले तार्न्या भयाका, संपूर्ण देवताहेरूले जन्का चरणकमलका सेवा गर्दछन्, फेरि शत्रुस्वरूपी वनको वन्चरा जस्ता भया, कंठदेखिन् हृदयसंम लंवायमान भयाको पारिजात-फूलको मालाले शोभित भयाका, गजासुरकन विदारण गर्न्या भयाका, तिन् प्रकारका तापकन नाश गर्न्या भयाका, छ मुख भयाका, कुमारसहोदर भयाका, देदीप्यवान, भयाका, एस्ता लंवोदर जो-छन्-सो जयकार छन् ।

अवउप्रांत सूत्रधारले नाचको प्रवंध कहँछन्—"हिमालय पर्वतका निकटविषे पुण्यकन काट्न्या काममा वन्चराजस्तो भयाको पुण्यकुठारा भन्याको कोही एक नदीका तीरमा महारण्यपुर भन्याको सहर छ । तांहाँ हीमप्रताप सेन भन्याका राजा छन् । तन्का दीपकलिका भन्याको पटवंधा रानी छन् । तन्का पुत्र अद्भुत दर्शन भन्याका युवराज भया ।

तांहाउप्रांत कोही एक दिनमा दर्वारभित्र रहन्या चल्न्या फिर्न्या भयाका केटीहरू जाईकन साभामंडलकन वढारि, लिपि, पोति तयार गर्‍या । तांहापछि द्वारपालेहेरूले तांहा साभाविषे विछाउनाको तयारी गर्नु लाग्या । राजाका सिंहासन ल्याईकन साभामा राष्या । फेरि जगा २ मा मसलंद,

वालिष्ट नाना प्रकारका चंदुवा, पर्दा इत्यादि वस्त्रकन विस्तार गरी साभाकी शोभा गर्नु लाग्या । तांहा उप्रांत छत्र, चंवर, प्रासा, गुर्जा इत्यादि राघलक्षण, राजचिह्नले युक्त भयाका, राजाधिराज श्रीहीनप्रतापसेन महाराजा जो-छन्-सो साभाविषे सिंहासनमा जाइकन वस्दा भया। राजाका वांउपट्टिमा दीपकलिका रानी वस्दी भईन्, दाहिनुतिर अद्भुतदर्शन् जुवराज वस्दा भया । तांहापछि जथाजोग्य प्रकारले राजाका भैयादेहरू, गुरुपुरोहित, मंत्री, सेनापती, षजांची, कपर्दार, वैद्य, रथी, सारथी, सवारी, दरोगा, ज्योतिषी, लेषक, देवान्, द्वार-पाल, चोपदार, कोटवाल, भाट, नाउ प्रभृति सवैजना आईकन आफ्ना आफ्ना जग्गामा जथाक्रमैले वस्दा भया ।

राजाका सहोदर भाईहेरू कस्ता भन्याउप्रांत सर्वांगमा षरानि घस्याका; वांदरहेरूले सहित भयाका, मद्यपान मत्त भयाका, संग्रामदेषिन् नफर्कन्या भयाका, कामशास्त्रकन वहुतै अभ्यास गर्‍याका, पर्काको द्रोह गर्नाविषे तत्पर भयाका, अति धर्मी भयाका : एस्ता तरहका भाईहेरू आईकन सभामा वस्दा भया ।

ताहापछि भैयादहेरू कस्ता भन्या उप्रांत युद्ध गर्नाविषे सदा तत्पर भयाका, वीर भयाका, स्वास्नीहेरूका वशमा रहन्या भयाका, गाउनाविषे-वजाउनाविषे तत्पर भयाका । एस्ता भाई-वंधुहेरू आईकन कचहरीमा वस्ता भया ।

तांहापछि रौरव मिश्र भन्याका गुरु आया । ति गुरु कस्ता भन्या-उप्रांत मल्लशास्त्र, कुस्ति गर्न्या काम विषे निपुण भयाका कामशास्त्रका रससमुद्रकन दान गर्न्या भयाका, वहुतै गुमानी भयाका, वास्तु-पूजा गर्न्या विज्ञानमा चतुर (श)त्त्र लिषनामा वहुतै चतुर भयाका, एस्ता रौरव मिश्र गुरु आईकन साभामा वस्दा भया । तांहांउप्रांत हीनप्रतापसेन राजाले रौरव मिश्र गुरुकन प्रणाम गरि केही वोल्दा भया—"हे गुरो ! तपाजिले मकन कस्तो देष्नु हुन्छ ?"

एति राजाका वचन् सुनि गुरु वोल्दा भया–'हे राजन् ! शोभासौंदर्यमा तिमि साक्षात् कामदेव जस्ता छौ । सत्यवचन वोल्नामा कुंतीपुत्र धर्मराज युधिष्ठिर राजा जस्ता छौं । दुषी, दरिद्र, जाचकहेरूलाई दान दिनामा कर्ण-समान छौ । शत्रुस्वरुपी समुद्रकन सुकाउनामा वाडवाग्नि जस्ता छौं । स्मरण गर्नामा महादेव जस्ता छौ । अर्काको उपकार गर्नामा अगस्त्य मुनिसमान छौ । हे महाराज ! तिमीजस्ता राजा कौन युगमा भयाका नहुनान् ।"

एति रौरव मिश्र गुरुका वचन् सुनि दीपकलिका रानी वोल्दा भइन्–

"हे गुरो ! तपाजिले मकन कस्तो देष्नु हुन्छ ?"

रौरव मिश्र बोल्दा भया–"हे दीपकलिके ! तिमिजस्ती स्वास्नीवर्गमा अमरावती नगरमा पुलोमजा भन्याकी इन्द्राणीकन देख्यांथ्यां, पातालका नाग-राज तक्षककी स्वास्नीकन देष्यांथ्यां, एस् पृथिवीमंडलविषे तिमी समानको सुन्दरी ब्राह्मणका कुलमा, क्षत्रियका कुलमा वैश्यका कुलमा, शुद्रका कुलमा मैले कतै पनि देषिन ।

एति रौरव मिश्रका वचन सुनि राजा रानी दुवैले विमना भैकन मुष फेऱ्या । ताहांपछि रौर(व) मिश्रले आपना मनमा विचार गर्नु लाग्या-वढिया सफल्यांटो वचन् वोल्नाले ई राजा रानी दुवैका संतोष भयेन, अव विपरीत वचन् वोल्दछु ।" एति मनले विचार गरिकन प्रकाश गरि वोल्नु लाग्या-"हे राजन् ! तिम्रा दर्वारमा वज्रको भय हवस्, वज्र गिरस् । स्वास्नीसंग तिम्रो विछोड हवस् । तिम्रा दर्वारमा भूत प्रेत पिशाच राक्षस गृद्ध वांदरहेरू षुसी भैकन नाचन् । योगिनीगणहेरू नाच्दै ख ख ख ख एस्तो शब्द गरि सान्है हासन् । तिम्रा दर्वारमा वगैंचामा षयर, कदम्ब, सुंतोला इत्यादि फलमूल दुभो इत्यादिका अंकुर जो छन् ती सर्व सर्पले व्याप्त भै जाउन् । तिम्रो दर्वार उन्जस्तो भ जावस् ।"

एति राजालाई आशीर्वाद दीकन अवउप्रांत रानीलाई आशीर्वाद दिछन्—"हे दीपकलिका रानि ! अंन्याईमध्ये श्रेष्ठ भयाका कुस्ती लडनामा कुशल भएका ई तिम्रा स्वामीकन छोडिकन एकांतमा जाईकन एक भाला काषमा लीकन सुत । अथवा द्वारपालहेरूका कोही एकजना ल्याईकन तस्संग सुत । हे महारानि ! तिम्रा योनिदेषिन् घांटिदेषिन् भिरंगी भन्याको व्याधिले ग्रास गरोस् ।" एति रौरव मिश्र गुरुले आशीर्वाद दियाको सुनिकन राजा-रानी दुवैजना षुसी भया । ताँहापछि राजाले रौरव मित्र गुरुकन आदर सत्कार गरि वस्नाकन आसन दिया।उस् आसनविषे रौरव मिश्र वस्दा भया।

ताँहापछि कचहरीविषे यवभंग भन्याका पुरोहित आउँदा भया। कस्ता पुरोहित भन्याउप्रांत वाल्य अवस्थादेषि चीन देशमा भोटचाहेरूसित वस्याका, कर्मशास्त्र धर्मशास्त्र वेदले हीन भयाका, स्त्रास्नीहेरूका वीचमा वडा जोद्धा भयाका । एस्ता यज्ञभंगनामा पुरोहित जो छन्-सो राजसाभाविषे प्रवेश गर्दा भया । ताँहाँउप्रांत जौंरा नरिवल हातमा लीकन आशीर्वाद दिनु लाग्या—"हे राजन् ! जाँहाँसंम गंगाजीको धा (रा) हिमालय पर्वतदेषिन् गीर्दछन्, जाँहाँ-संम आकाशमार्गविषे तारागण-चन्द्र सूर्य्य रहंछिन्, जहाँसम्म पृथिवी रहंछिन् स्वर्गविषे इन्द्र रहंछन्, जाँहासंम यमुना नदी रहंछिन्,जाँहासम समुद्रकी छोरी

लक्ष्मी रहंछिन्, जाँहासंम सुमेरु पर्वत रहंछन् ताँहासंम, हे महाराज ! मंत्री-हेरुले, सेवक-चाकर-प्रजाप्राणीले सहित भैकन एस् सिंहासनविषे सुस्थिर भैक(न) राज गर्नुहवस् ।"

'एति यज्ञभंम पुरोहितका आशीर्वाद सुनिकन हीनप्रतापशेन राजा वोल्दा भया—"अहो! एस् अधम पुरोहितका मुख जसले देषायो तस् दैवकन धिक्कार! धिक्कार !!" एति भनिकन चोपदारकन अह्राउदा भया–"हे चोपदार ! ग्रहणका दान थाप्नाविषे चतुर भयाको एस् पुरोहितकन गलहत्ता दींकन कच-हरीदेषिन् निकालि देउ ।"

एति राजाका वचन सुनि यज्ञभंग पुरोहितले आपना मनमा विचार गर्नु लाग्या-"अहो ! मदिरा पीकम ई राजाको चित्तभ्रांति भयाको रहेछ । इन्लाई विपऱ्यांटो गरि वोल्नु पऱ्यो ।" एति मनले विचार गरिकन प्रकाश गरि वोल्दा भया—"हे राजन् ! शत्रुहेरुले तिम्रा राज्यविषे संपूर्ण देश-गांउ-हेरुकन लुटुन् । जारहेरूले तिम्रा रानीहेरुकन हरि लैजाउन् । विषधर भयाका सर्पहेरूले तिम्रा गलामा चुंबन गरुन् । फेरि सर्पहेरूले तिम्रा अंग २ मा दाँतले काटुन् । हीनप्रतापसेन राजाकन यमदूतहेरूले साह्रो गरि बांधीकन यमलोकविषे चाँडै लैजाउन् ।"

एति राजालाई आशीर्वाद दीकन रानीलाई आशीर्बाद दिनु लाग्या-"हे महारानीं ! तिम्रा पुत्रहेरुसित विछोड हवस् । दाज्यु-भाइहेरुसित तिम्रो वियोग हवस् । तिमि सृंगारले हीन भया। तिम्रा दुवै स्तनमंडल लतरी पतन भैजाउन् । तिम्रा दुवै जांघका माझमा ढेरै रौंवाले छोपि राष्याको भगको माझमा रह्याको मणि जो-छ-सो लामु भैकन निस्की जावस् ।" एति यज्ञभंग पुरोहितका आशीर्वाद सुनि राजारानी दुवै वहुत षुसि भया ।

ताँहाउप्रांत मंदवुद्धि भन्याका मंत्री जो-छन्-सो साभाविषे प्रदेश गर्दा भ (या) । कस्ता मंत्री भन्या, गोठाला,पोलाहा,कसाईहेरूका नायक भयाका, सिल्पकाटीहेरू, जाल् षेलन्या माझीव्याधाहेरू, चोरहेरूले जुक्त भयाका, वलले हीन भयाका । एस्ता प्रकारका मदबुद्धिनामा मंत्री वेगले आइकन साभाकन परिक्रमा गरि साभामा वस्दा भया ।

ताहापछि कालकेतु भन्याका सेनापति साभाविषे प्रवेश गर्दा भया । कस्ता सेनापति भन्या दाहिनु हातले ढाल लियाका, बांउ हातले तरवाल लियाका; शत्रुहेरुकन नजित्न्या भयाका । एस्ता कालकेतु भन्याका मंत्री जो-छन्–सो राजसाभाविषे प्रवेश गर्दा भया । ताँहापछि वडो अहंकार गरिकन उँचा स्वर गरि वोल्दा भया–"हे राजकुलविषे श्रेष्ठ भयाका महाराज !

हजूरका प्रतापले एक क्षणमा दिल्ली सहरकन त विदारण गरौंला । वडो विस्तार भयाको मुकसुदावाद सहरकन म लुटौंला। विदर्भदेश, द्रविडदेश,चीन, महाचीन प्रभृति देशहरूकन लुटि ताँहाका संपूर्ण राजाहेरूकन वाँधि ल्राउँला। अंगदेश, वंगदेश, कलिंगदेश, खसदेश, खुरासानदेश, कामरुदेश, कास्मीरदेश, अंध्रदेश इत्यादि संपूर्ण राज्य जितिकन देश २ का राजा-मंत्री सेनापतीहेरुलाई बाँधि हजुरमा म ल्याउला ।"

एति कालकेतु सेनापतीका वचन् सुनि हीन प्रतापसेन राजा वोल्दा भया—"आजु प्रातःकालमा सवेरै कालकेतु नामा कसाईको मुख मैले देष्यां। आज कति प्रकारका विघ्न आई लाग्न्याछन्, को जानि ? हा धिक् ! हा धिक् । क्या गरु? मैले वालकैदेषि पालिराष्याको होस्। वस् ।"एति राजाका वचन् सुनि कालकेतु भ:याका सेनापति कचहरिविषे वस्दा भया ।

ताँहापछि उछिष्ट नामा चाकरले सहित भयाका जीवांतक भन्याका वैद्य जो-छन्-सो साभाविषे प्रवेश गर्दा भया । कस्ता वैद्य भन्या, मोथ्या, सुंठो, वचाका धुलो हातमा लियाका । एस्ता वैद्य जो-छन्-सो घर-घर फिर्दै नोगीहेरूकन हेर्दै राजसभामा आई पुग्या-राजालाई आशीर्वाद दिनु लाग्या-"हे राजन् ! श्री मृत्युंजय शिवरूपी मेघकन भज । कस्ता मृत्युंजयरूपी मेघ भन्या, डमरुका गर्जमास शब्दले चारै दिशाकन व्याप्त गराउन्या भयाका मा स्थित किरणको समुदायरूपी पानीले युक्त, पार्वतीको आङरूपी विजुली, व्यासादि मुनिगणरूपी प्रसन्न मुजुर,फङ्कार गरिरहेकी वासुकीको कालकूटरूपी अन्धकार आफ्नै छातीरूपी इन्द्रेनी अनि ब्रह्मा-विष्णु-अष्टदिक्पालरूपी चातकहरूले परिपूर्ण ।"

राजा—हे रोग नाश गर्ने पापी ! मेरो सभामा तँलाई कसले बोलायो ?

जीवान्तक (मनमनै)- रक्सीले गर्दा यो भ्रान्तचित्त भएका रहेछन् । (मुखले) प्रतिदिन तिम्रा शत्रुहरूको संख्या वढोस् । धन-मालमा रिन लागोस्। उग्र तापले गर्दा रोगव्याधि बढ्दै जाओस् । चोरहरू पनि बढ्दै जाऊन् । हातिको वृद्धि हुंदै जाओस् । विदुं (?) र जालक (?) ले ढाकिएका हात्ती औ गाईहरू वढ्दै जाऊन् । हे महाराज ! हे क्षितिपति ! तिमीलाई शत्रुहरूको डर वढ्दै जाओस् ।

राजा (खुसी हुंदै)—हे वैद्यशिरोमणि जीवान्तक ! मेरो छोरो यो अद्भुतदर्शन पाँच वर्षको बुढो भयो फेरि यो कुमारी बुहारीचाहिं दुई शय वर्षकी भई । तैपनि सन्तान भएका छैनन् । त्यसैले कुनै उपाय गर्नुपर्‍यो ।

जीवान्तक (खुशीसंग औरिपरि घुमेर उच्छिष्ट नाउँको नोकरतिर

हेर्दै) ए चाकर उच्छिष्ट ! आज इच्छा माफिकको मनचिन्ते रुख फल्न लागे झैं छ । कुनै धन हात लाग्ने छाँट छ । देखाउने म भएं ।

उच्छिष्ट (हात जोरेर प्रणाम गर्दै)—हे मालिक ! मसित मृगको छालाको थैलो छँदैछ नि ।

जीवान्तक—हे महाराजाधिराज ! उसोभए मेरो औषधिको महिमा सुन्नुहोस् । आँडरको जरालाई पानीमा घोटेर पर सरेको वेलामा आफ्नी बुहारीलाई दिनुभयो गर्भ रहनेछ । यो चाहिं सजिलो काइदा । अथवा हे राजा ! सन्तानको इच्छा भएमा दिन ढल्केपछि अद्भुतदर्शको राजधानीलाई तताएको कैंचीले बलपूर्वक काटिदिनोस् । यो उपाय रामवाण झैं छ र यसको लागि पथ-परेज यस प्रकारको छ-सिउँडीको दुध, थारै निमको साग,ग्रँडिरको तेल,माउसीको सुकुटी औ पौतद्रूको चोपको घिउलाई मिलाएर खानुपर्छ ।

राजा—(आफ्नो घाँटीवाट मोतीको हार फुकालेर जीवान्तकलाई बकस दिन्छन् ।)

दीपकलिका—हे प्राणका मालिक ! धेरै सन्तुष्ट भएको खन्डमा ठुलाबडाले थोरै बकस दिनु लाजमर्दो कुरो हो । यदि दिनै चाहनुहुन्छ भने, हे स्वामी ! मेरो यो रत्न जडेको कुण्डलको छातीमा लाएको चहकिलो मोतीको माला र तपाईलाई वादशाहले दिएको अनि तपाईले चाहिं प्रेमपूर्वक मलाई दिनुभएको यस नौलाखी मुक्ताहार पनि ग्रहण गर्नोस् । (राजाले त्यो माला पनि वैद्यलाई दिन्छन् । जीवान्तक ज्यादै सन्तुष्ट भएर सभामा वस्छ ! त्यसपछि आग्लै नभएको टकसारको हाकिम वित्तहर नाउँको कपर्दार पस्दछ।)

वित्तहर (सभामा पस्दै-हे महाराज ! तपाईका प्रतापले टकसार हर्दन वढ्दैछ ।

राजा—ए वित्तहर ! अहिलेसम्म रुपियाँ कति पुगे हुँ ?

वित्तहर-"कोषमा हाडैहाड छ। गाग्रामा धुलै धुलो छ। पेटीमा कपालै-कपाल छन् । लुगाफाटाहरूको पनि लेखो छैन। अरू मणि माणिकहरूको बयान जटा मंडल काँहासंम कहुं ? भंडारमा जति भयाका भाडा वर्त्तन् कस्ता छन् पर्वतका ओडार जस्ता वडा-वडा प्वाल पर्‍याका, फुटयाका, भूस भरिराष्याका छन् । हे महाराज कौन २ भांडा मैले भरिराष्याका छैनन् ? सवै षजानाले परिपूर्ण गरि राष्याका छन् ।"

एति धनहर नामा कपर्दारका वचन् सुनि हीनप्रतापसेन राजा वहूत षूस् भया र जुरुक्क उठि कचहरीमा एकछेउ घुमि फेरि वस्या । केही वचन

पनि वोल्दा भया–"रे धनहर ! संपूर्ण वस्तुको संग्रह गर्न्या तँ रहेछस्, एसै कारणले मंत्रीमध्ये प्रवल भयाका मंनवुद्धि नामा कपर्दारी भारामा तँलाई लायाको रहेछ ।' एति राजाका वचन सुनि धरहर नामा कपर्दार वस्दा भया ।

ताँहाँउप्रांत हातिका दरोमा, रथका मालीक रथी, घोडाका मालीक सवारी ई तिनैजना राजसाभाविषे प्रवेश गर्दा भया । ति तिनैजना कस्ता भन्या, कुरा गर्नाविषे कुशल भयाका हाति–घोडा–रथ् चह्रनाविषे कुशल भयाका, यो वस्तु एस्तै हो भनि विवेक गर्न्या भयाका, वेदले वतायाको मार्गमा चल्न्या भयाका, परद्रव्यकन नहेर्न्या भयाका, आफ्ना स्वामिदका कार्य्य गर्नाविषे तत्पर भयाका, संग्रामदेखिन् नफर्कन्या भयाका । एस्ता हातिका दरोगा, रथी, सवारी ई तिनैजना साभामा प्रवेश गरि आफ्ना २ परिचयकन कहँनु लाग्या ।

दरोगा वोल्दछन्–' हे महाराज ! मर्दन नाउँ गर्न्याको हातिमा चढन्या दरोगालेरूका मालीक रंकु नामा म हुँ ।"

रथी वोल्दछन्–"हे स्वामिन्! अग्लो भाँचियाको रथमा चढ्न्या रथीहेरूका मालीक रुषकटहर जस्तो आँण भयाको लनशाण्ड नामा रथीनायक म हुँ।"

सवारी वोल्दा भया–"हे महाराज ! खुरंडा घोडामा चढन्या गलामा वडो गँड भयाको गलगंड नामा सवारी–नायक म हुँ ।"

एति उच्चा २ स्वर गरि वोल्दै षुसि भैकन नाच्दै सभा परिक्रमा गरिकन राजसभाविषे आफ्ना २ जगाविषे वस्दा भया। ताँहापछि एक अक्षर पनि नजान्या निरक्षरशर्मा भन्या तांत्रिक पंडित जो–छन्–सो राजसभाविषे प्रवेश गरिकन हीनप्रतापसेन राजालाई आशीर्वाद दिनु लाग्या–"राजहंसविषे चड्याका संपूर्ण संग्रारकन सृष्टि–पालना गर्न्या भएका एस्ता ब्रह्माले हजूरलाई रक्षा गरुन् । वायु पीउन्या भयाका, सवै सर्प्पहेरुका शत्रु भयाका गरुडमा चढ्याका, ज्ञानले मात्र वुझि सक्ना भयाका एस्ता विष्णुले हजूरकन रक्षा गरुन् । शिवविषे चढ्याकी, गाजलकी जस्तो वर्ण भयाकी, एस्तौं कालिका भवानीले हजूरकन रक्षना गरुन् । वसहायिसे चढ्याक, शिरविषे चंद्रमा लायाका, एस्ता शिवले हजूरकन रक्षा गरुन्।" एति निरक्षर सर्म्मा तांत्रिकका वचन सुनि हिनप्रतापसेन राजा जोछन्–सो रिसाईकन मुख् फेर्दा भया ।

ताँहापचि निरक्षर सर्म्मा तांत्रिकले आफ्ना मनविषे विचार गर्नु लाग्या–'अहो ! एस् राजाले घटिया कुराकन वढिया मांदछन्, वढिया कुराकन घटिया मांदछन् । यो वडो अश्चर्य छ ! अव मैले पनि घटिया कुराको

आशिर्वाद दिन्छु ।" एति मनले विचार गरि प्रकाश गरि वोल्दा भया–"हे महाराज ! पुत्रशोकले गरिकन सधैं संतुष्ट भया । पाहुँनाहेरुका पूजा सम्मान गर्नाले सधैं नापुसो भया, विष षांले सधैं पुष्ट भया । हजूरका सरिरमा कुष्टरोग हवस् ।"

एति राजालाई आशिर्वाद दीकन फेरी रानीलाई आशिर्वाद दिनु लाग्या–"हे दीपकलिका महारानी! हीनप्रतापसेन राजाका परलोक भयापछि रामनाम सत्य भनि वोल्न्या भयाकी, सिंदुरले कपालदेषिन् केशसम व्याप्त भयाकी, कपालका केश संपूर्ण लालैलाल भयाकी, मल्हामेमीलेरूले चारैतिरबाट घेरी मशानतिर लैं गयांकी, फेरि चितामा सुताईकन चारैतिरबाट आगो लगाईकन आगाभित्र पस्याकी, शिरमा वीरपट्ट वांध्याकी, एस्ती हजूरकन म कैल्ह्यै देषनु पाउँला ?"

एति आशीर्वाद दीकन षुसी भैकन नाच्दै सभा परिक्रमा गरिकन उच्चा २ स्वर गरि आफ्ना प्रभावकन कँहँनु लाग्या–"हे प्रभो ! गंगाजीका तीरमा जाईकन परिश्रमले गरिकन कौन २ मंत्रहेरूकन मैले जप गरिन ? सवै मंत्रहेरूकन मैले जप्याका छन् । जति भयाका वडा २ पुस्तकहेरूकन सवैकन मैले देष्याका छन् । फेरि यस् पृथिवीविषे जति भयाका कौम २ तिर्थविषे म पुग्याको छैन ? सवं तीर्थविषे म पुग्याको छु । एसै कारणले आठ दिनसंम्म रहन्या शीतला ज्वरको भय मकन हुंछ ।" एति सुनिकन राजारानी दुवै षुसि भया । निरक्षशर्म्मा तांत्रिक पनि राजसभाविषे वस्दा भया ।

ताहापछि जग्संसारकन ठग्न्या जगद्वंचकशर्म्मा भन्याका जैसो जो-छन् सो राज–साभाविषे प्रवेश गर्दा भया । ती कस्ता भन्या, कंमरमा कलमदान घुसार्याका, कपालमा कान्नेरा कलम् घुसार्याका, वंद काट्याका, कागतका पत्राहेरूकन कपराले वेह्रिकन काँषि च्याप्याका, लाहा र कँचो हातमा लियाका। एस्ता जगद्वंचकनामा राजसभामा अक्षर लिष्न्या षरदार जो–छन्–सो सभाविषे प्रवेश गर्दा भया । अव ई जैसीहेरू जगद्वंचक भनि क्या निनित्तले भन्या ? लोभले गरिकन विवाहादिको लगन दिछन् । जैसिहेरू दियको लगन भनिकन उस लगनमा विव(हा)दि कार्य्य गर्छन् । ताँहापछि विवहा गर्याका पंध्र १५ दिनभित्र, महिनादिनभित्र, अथवा वर्षदिनभित्र, दुलहा–दुलहि ई दुईजनामा एक १ जना मरिजांछन् । एसै कारणले ई जैसीहेरूलाई जगद्वंचकनामा जैसी–जोछन् सो षुसी भैकन सभापरिक्रमा गरिकन उच्चा स्वर गरि राजालाई आशीर्वाद दिनु लाग्या–"हे महाराज हीनप्रतापसेन ! स्वर्गविषे, आकाशमंडलविषे जहांसंम सूर्य–चंद्र–मंगल–वुध–वृहस्पति–शुक्र–शनैश्चर–राहु–केतु एति नव-

CamScanner

अह रहन्छन्, जाँहासम पाहालविषे संपूर्ण नागाका राजा वासुकी शेषनाग रहन्छन् ताँहासम्म हजूरले एस् राजसिंहासनमा वसिकन राज्यभोग गर्नु हवस् ।''

एति जगद्वंचकनामा जोतीषीका आशिर्वाद सुनि राजाले मुष फेऱ्य ताँहापछि साभामा वस्याका मंत्रीप्रभृति सर्वजनाकन राजा वोल्दा भया–''हे लोक हो ! माथिवाट स्वर्ग रहन्छन् मनिवाट पृथिवी रहन्छिन् । ति पृथिवी पचासकोटि विस्तार भयाकी, वर-व शेष-कूर्म इत्यादिका आधारमा रह्याकी छन् । पृथिवीदेषिन् उँभो मेघमंडल रहन्छन्, उँधोतिर पानी वर्साउँछन् ।एति शकल शास्त्रमा प्रसिद्ध भयाको मत हो।अव ई मूढ भयाका जैंसीहेरूका मतमा उँधो स्वर्ग उँभो पृथिवी, ति पृथिवी पनि गोलाकार भयाकी, केही आधार नभैकन आकाशमा रह्याकी छन् । उँधोतिर मेघमंडल रहन्छन् उँभोतिर पानि वर्साउँछन् । उ जैंसीहेरूक एस्तो विप्ल्याँटो मत् छ ।''

एति राजाका वचन् सुनि साभा वस्या सर्वजना वोल्दा भया–''हे महाराज ! यो विपरीत मत् कसो गरि भयो ?

राजा वोल्दछन्—''हे लोक हो ! एस् विपरीत मतको कारण म कहंछु, सुन । पूरापूर्वमा कोही एक दिनमा देवासुरसंग्राम भयो । ताँहा दैत्य-हरूको पराजय भयो । त्यसपछि दानवहरू पाताल पसे । एक दिन त्यहीं ब्रह्माण्डगोलकज्ञानको खाँचोले नै आफ्नो हार भएको हो भन्ने उनीहरूका निर्ष्योल निस्क्यो । दैत्यधिराज हिरण्यकशिपुले मय दानवलाई अह्रायो—'आकाशमा हरघडी घुमिरहने हुनाले ब्रह्माण्डसमूहको ज्ञान सूर्यलाई छ, अरूलाई छैन । त्यसैले तिनलाई गुरु मानेर ब्रह्माण्डकोषको शास्त्रको ज्ञानलाई अभ्यास गर । त्यसपछि मय दानव पनि उसको आज्ञालाई मानेर सूर्यको नजीक गएर भन्न लाग्यो—'हे गुरु दिवाकर ! मलाई यो ब्रह्माण्डकोष ज्ञान-शास्त्र सिकाइदिनोस् ।' अनि सूर्य मनमा विचार गर्न लागे—'पहिलो कुरो, यी दानव हुन् यसैले स्वभावैले वलिया छन् । यदि त्यसपछि झन् ब्रह्माण्डज्ञान भयो भने त यी निति-नसक्ना हुनेछन् ।' यति सोचेर उसलाई छक्याउनको लागि फोस्रो शास्त्रको रचना गरेर सिकाए । त्यसै शास्त्रलाई वृद्धपरम्परा-अनुसार सत्य मानेर यिनीहरू देशहरूलाई वञ्चित तुल्याउँछन् । यसैले कुखुराले झैं पेट पाल्ने जैंसीहरू मिथ्याभाषी हुन् भन्दै मानिसहरू तिनको निन्दा गर्छन् ।''

यति नृपतिका वचन् सुनि साभामा वस्याका मंत्रीप्रभृति सर्वजना हा हा

गरि हाँस्या ।

ताँहा उप्रांत जगद्वंचकनामा षर्दारले आफ्ना मनमा विचार गर्नु लाग्या ''हाय २ ! धिक्कार २ ! कौन पापको फलले एस् सभामा म आत्रा छु । निर्विवेकी भयाका राजाकों सेवा गर्नु वृथा रहेछ । शास्त्रमा पनि भन्याको छ, ''काफरको सेवा, जुवा आदि गऱ्याका घटिया व्यसनमा लाग्याका मानिस्को सेवा, वैरिको सेवा, अहंकारी निर्विवेकी राजाको सेवा, स्त्रीजातिको सेवा, मूर्षको सेवा, रोगीको सेवा, कपटी–कुचींको सेवा एतिजनाका सेवा व्यर्थ छ। कस् २ का सेवा सफल हुंछ भन्या, श्री भुवनेश्वरी महामायाका दुई चरणका सेवा, तस्तै प्रकारले श्रीमहादेवका सेवा, दैत्यहायक मधुकैटभका शत्रु भयाका श्रीविष्णुका सेवा, श्रीसूर्य्यका सेवा, श्रीविघ्नविनायक गणेशका सेवा, श्रीगंगा-जीका सेवा । एति देवताहेरूका सेवाले इहत्र-परत्र दुवै जन्ममा शुभफल दिन्छन् ।''

एति मनमा विचार गरि फेरि प्रकाश गरि वोल्दा भया–''हे महाराज ! एस् कचहरीमा हामि जस्ताको काम् छैन । तस् अर्थ हामीहेरू अर्को देशमा जान्छौ । हे महाराज ! वृत्तांत सुन्नुहवस्। म कस्तो हुं भन्या, हजुर्को महतारी-ले, हजूरका मित्रपत्नीले, हजुरका भाईहेरूका पत्नी–वोहारीहेरूले, हजुरका पितामही प्रपितामहीले, दिदीवहिनीहेरूले, नातिनी,सखी,सासु, भानिजहेरूका स्त्री, जुवाई, छोराहेरूले, एति हजूरका कुलविषे उत्पन भयाका सर्वजनाले रातदिन पूजा सन्मान गरिराष्याको मकन कसो जान्नु हुंदैन ?''

एति जगद्वंचक नामा ज्योतिषीका वचन् सुनि राजा षुसी भया र वोल्नु लाग्या—''जगद्वंचक ! जति कुरा तिमीले भन्यौ सो निश्चय हो । तिमी मेरा कुलपूज्य हौ । अव तिमीले मेरो जन्म पत्रिका हेर । मेरा दिन्दशा कस्ता छन्, वढियातरहसित विचार गरि मकन कहु ।'' एति भनि राजाले आफ्ना जन्मपत्रिका सौंपिदिया ।

एति राजाका वचन सुनि जगद्वंचक षर्दारले राजाका जन्मपत्रिका लीकन हेर्नु लाग्या । हेरीकन फल वताउनु लाग्या—''हे महाराज ! हजूरका जन्मपत्रिका मैले हेऱ्यां । वहुत सुन्दर जन्मपत्रिका रहेछ । हजुरका आठौं चन्द्रमा रह्याछ, वाह्रौं आदित्य र केतु छन् । चतुर्थस्थानमा मंगल र शनैश्चर वस्याका छन्, योगिनी दशामध्ये संकटाको दशा छ, तस्मा पनि भ्रामरीको अंतर्दशा छ । एस्तो जन्मपत्रिका हुन्या हजूरका धन-संपत्तिको क्या कुरा छन् ? कुवेरको जस्तो धन–संपत्ति हजुरको होला । हे राजन् ! आउँदो चैत्र महिनामा हजूरका विवाह हुन्या जोग छ । अवस्य विवाह होला ।''

राजा वोल्दा भया—"हे जगद्वंचक ! तिमि साक्षात् वृहस्पति जस्ता रह्या छौ ।" एति भनि राजाले जगद्वंचक नामा षर्दारलाई भारी सिरोपाव दिया ।

तांह्राउप्रांत वेश्याहरूकन आनन्द गराउन्या भयाका गणिकानन्दन शर्मा भन्याका धर्माधिकारी जो–छन्–सो राजसाभाविषे प्रवेश गर्दा भया । साभामा प्रवेश गरि आफ्ना मनमा विचार गर्नु लाग्या–"ई साभामा वस्याका सर्वजना पापिष्ठ छन् । इनिहेरूलाई म प्रायश्चित्त वताई दिन्छु।" एति विचार गरि सर्वजनालाई सुनाईकन वोल्दा भया–"हे लोक हो ! तिमिहेरूले अनेक प्रकारका पाप गरि राष्याछौ । अब पाप काट्नाको निमित्त प्रायश्चित्त गर । तिमिहेरूले कौन २ काम गर्नाले पाप कमायौ भन्या, म कहंछु, सुन । त्रिवेणी –प्रयाग तीर्थमा स्नान गर्नाले, गोदान गर्नाले, पितृहेरूका पिंडदान गर्नाले, तीर्थाटन गर्नाले, पुराण पढनाले, नाना प्रकारका व्रतोद्यापन गर्नाले, दुर्गादेवी-का पूजा गर्नाले, शिवपूजा गर्नाले एस्ता २ काम गर्नाले तिमिहेरूले ढेरै पाप कमाई राष्या छौ । अव तिमिहेरूले इ संपूर्ण पाप काट्नुकन धर्मशास्त्रले बतायाको प्रायश्चित चान्द्रायण व्रत गर ।"

एति गणिकानन्दन धर्माधिकारीका बचन् सुनि राजा वोल्दा भया– 'हे गणिकानन्दन ! यो चान्द्रायण व्रत भन्याको कस्तो हो ? कसो २ गर्नु-पर्छ ? एस्को सपुर्ण विधि मकन कहुँ ।

गणिकानन्दन धर्माधिकारी अलिक नजीक जाईकन षुसी भैकन कहंछन्– "हे राजन्! प्रात:काल, मध्यान्हकाल संध्याकाल ई त्रिकालमा नाना प्रकारका षट्रसले जुक्त भयाको तिह्वुन तर्कारीले सहित गरिकन मेही चांवलका भात षानु । रात्रिमा मनोग्य गरि स्वास्निसित रतिक्रीडा गर्नु । चांद्रायण व्रत भन्याको एति हो ।"

एति वृत्तांत सुनि हीनप्रतापसेन राजा षुसी भया । तांहाउप्रांत सर्व-जना नाच्न्या नट्वाहिरू नाच्दै रंगभूमिमा निस्क्या इति शक्तिवल्लभ भट्टाचार्य विरचिते हास्यकदम्बनाटके द्वितीयोल्लोल: ।

(नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, सिंहदर्वारबाट)

विशेष शब्दहरू

उल्लोल : अंक। शक्तिवल्लभले आफ्ना नाटकहरूमा कल्लोल(जयरत्नाकर र उल्लोल (हास्यकदम्व)

वढिया : उत्तम ।

साभा : सभा ।

वोल्नु लाग्यो : बोल्न लाग्यो ।

जस्ता शब्दहरूलाई 'अंकको' अर्थमा प्रयोग गरेका छन् ।

नट्वा : नर्तक ।

–हेरू : बहुवचनबोधक अनुसर्ग ।बहुवचनमा शक्तिवल्लभले 'हरू' अनुसर्गभन्दा धेर 'हेरू' अनुसर्गलाई रुचाएका छन् ।

तांहां (तांह्रा, तांहां) उप्रांत : त्यसपछि ।

जाईकन : गएर ।

षलक : कलाकारमण्डल । < अरबेली खलक : लोक, जगत् । अचेल नेपालीमा 'खलक'ले झन्डै-झन्डै 'वंश' को अर्थ दिन्छ ।

ढेरै : धेरै ।

जन्का : जसका । नेपालीमा सर्वनाम 'जो'दुवै वचनहरूमा प्रयुक्त हुन्छ उहिले यसका दुई तिर्यक् रूप थिए 'जस्' (एकवचन) अनि 'जन्' (बहुवचन) । तर अचेल बहुवचनमा पनि'जस'(जस)बाट काम लिइन्छ ।

डोलमाल : थर्थर ।

कौन् : कुन ।

विषे, विषये : मा ।

जांदि षेरि : जांदाखेरि । संभवत: 'जांदि' लेख्ताको विराम हो ।

पानि : पानी ।

एगाह्र : एघार । वर्तमान नेपालीमा 'ह्' को संसर्गले 'गा' भएको छ 'घा' । 'गा'लाई 'घा' पारेर 'ह्रै'–षाहि'र'मा परिणत भएको छ ।

वस्नु सकिएला : बस्न सकिएला ।

आजु : आज शक्तिवल्लभले 'आज' पनि प्रयोग गरेका छन् ।

तयार गऱ्या : तयार गरे (विधि अर्थमा) ।

सामाजिक : कलाकारमण्डल। संस्कृतम 'सामाजिक'ले 'दर्शकवृन्द' जनाउँछ ।

जुक्त : युक्त ।

देषिन् : देखि। अपादानवाचक अनुसर्ग 'देषि'भन्दा धेर शक्तिबल्लभमा 'देषिन्' पाइन्छ ।

तन्का : तिन्का बहुवचन "ती" को तिर्यक्रूप अचेल"तिन्"छ,तर शक्तिवल्लभमा 'तन्' देखिन्छ । 'बेर' नेपालीमा अझै पनि कतै सुनिन्छ,जस्तै भोलीबेर :भोली 'जस्' (एकवचन) अनि 'जन्'

वस्त्रदिनु : वस्त्रविना ।

षसम् : पोइ खसम ।

देष : हेर (विधि अर्थ) ।

जुवाऱ्या : जुवारे । अचेल 'जुवाडे' पनि बोलिन्छ ।

सक्दैनन् : सक्तैनन्। काठमाडौंमा धेरै पहिलेदेखि 'सग्दैनन्'बोलिन आरंभ भएको हो तापनि लेखाइमा भने 'सक्दैनन्' नै प्रचलित छ । अचेल त काठमाडौंमा यो बोलचालमा "सौदैनन्" हुन पुगेको छ ।

थियानन् : थिएनन् ।

चंवर : चमर । 'चंवर'को उच्चारण 'चंउर' तर्फ ढल्केको थियो भन्ने